

Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 2016

Ton Bernts
Ruard Ganzevoort
Carlo Leget
Joanna Wojtkowiak

Radboud Universiteit Nijmegen

KASKI

**Omvang en verdeling
van de geestelijke verzorging
in de krijgsmacht vanaf 2016**

Ton Bernts
Ruard Ganzevoort
Carlo Leget
Joanna Wojtkowiak

april 2014

Voorwoord

Ten behoeve van de samenwerking tussen het Ministerie van Defensie en de Zedende Instanties is in 2011 een Ministerieel besluit betreffende ‘Functionele kaders Geestelijke Verzorging bij Defensie’ vastgesteld. Hierin is opgenomen dat Defensie periodiek onderzoek uitvoert naar de kwantitatieve en kwalitatieve behoefte van militair personeel aan geestelijke verzorging. Daartoe is een Stuurgroep ingesteld om het onderzoek aan te sturen en te laten uitvoeren. In deze Stuurgroep hebben vertegenwoordigers van de zes Zedende Instanties en van Defensie zitting, onder leiding van een onafhankelijk voorzitter.

De Stuurgroep heeft de opdracht voor dit onderzoek verstrekt aan ons onderzoeksteam, bestaande uit: dr. Ton Bernts (Kaski - onderzoekscentrum religie en samenleving van de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen), prof. dr. Ruard Ganzevoort (Faculteit der Godgeleerheid van de Vrije Universiteit Amsterdam) en prof. dr. Carlo Leget en dr. Joanna Wojtkowiak van de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

Wij danken in de eerste plaats de Stuurgroep voor het in ons gestelde vertrouwen en voor de kritische en constructieve gesprekken over onderzoeksvraagstelling en rapportage. Vanuit de Stuurgroep hebben wij veel ondersteuning gekregen van projectleider drs. Bob Lodder (ABD interim) en secretaris drs. Alexandra Nuijen (Defensie). Verder willen wij drs. Casimir Struijk, ambtelijk secretaris van de Diensten Geestelijke Verzorging, bedanken voor de snelle en accurate informatievoorziening en ondersteuning bij dit project. Drs. Jolanda Snijders (afdeling Trends, Onderzoek en Statistiek van Defensie) heeft de steekproef onder militairen verzorgd.

Bij de totstandkoming van dit onderzoeksrapport hebben wij als onderzoekers waardevolle inhoudelijke en methodische adviezen gekregen van de door de Stuurgroep ingestelde Begeleidingscommissie, bestaande uit mr. dr. Erik Asscher (krijgsmachtpredikant), prof. dr. Chan Choenni (Vrije Universiteit Amsterdam/Lalla Rookh Leerstoel), dr. Monique van Dijk-Groeneboer (Universiteit van Tilburg/School of Catholic Theology), drs. Chris Kooyman (onderzoeker Joods Maatschappelijk Werk) en dr. Arjen W. Velema (krijgsmachtpredikant b.d.).

Drs. Joris Kregting (onderzoeker Kaski) heeft een belangrijk aandeel gehad in het veldwerk en de analyse van de gegevens. Prof. dr. Hans Schilderman en dr. Paul Vermeer (Radboud Universiteit Nijmegen) hebben vragenlijsten en conceptrapportages van kritisch commentaar voorzien.

Voor het welslagen van het onderzoek was uiteraard de medewerking van de vele respondenten onontbeerlijk: militairen, geestelijk verzorgers, algemeen medewerkers, het managementteam DGV en de Hoofden Defensie-onderdelen. Wij danken hen voor hun tijd en betrokkenheid.

Dr. Ton Bernts, projectleider onderzoeksteam

Inhoudsopgave

1	Achtergrond en vraagstelling.....	1
1.1	Achtergrond	1
1.2	Vraagstelling	2
1.3	Opzet en uitvoering	4
1.4	Indeling van de rapportage	6
2	Resultaten ten aanzien van de omvang.....	9
2.1	Invulling van de geestelijke verzorging	9
2.1.1	Takenpakket en tijdsbesteding eenheidgebonden geestelijk verzorgers	9
2.1.2	Tijdsbesteding van niet-eenheidgebonden geestelijk verzorgers	17
2.1.3	Contacten van militairen met de geestelijke verzorging	19
2.2	Plaatsingsplannen en plaatsingscriteria geestelijk verzorgers	22
2.2.1	Plaatsingsplannen	22
2.2.2	Plaatsingscriteria	23
2.3	Prognose omvang Defensie in 2016	25
2.4	Conclusies ten aanzien van de omvang	27
2.5	Scenario's voor de omvang van geestelijke verzorging in 2016	29
3	Verdeling geestelijke verzorging over de denominaties	33
3.1	Voorkeur van militairen	33
3.1.1	Levensbeschouwelijke of religieuze achtergrond van militairen	33
3.1.2	Voorkeur voor specifieke geestelijke verzorging	35
3.1.3	Transfercapaciteit	37
3.2	Conclusies ten aanzien van de denominatieve verdeling	40
3.3	Scenario's voor de verdeling van geestelijke verzorging	42
4	Ondersteuning van de geestelijke verzorging	43
4.1	Locale ondersteuning	43
4.1.1	Huidige plaatsing en tijdsbesteding van de locale ondersteuning	44
4.1.2	Belang van de locale ondersteuning	46
4.2	Overige ondersteuning	48
4.3	Conclusies ten aanzien van de ondersteuning	49
4.4	Scenario's voor de ondersteuning van de geestelijke verzorging	50
	Bijlage 1: Analyse non-respons militairen	51
	Bijlage 2: Nadere specificatie Integraal Plaatsingsplan geestelijke verzorging 2013.....	53

1 Achtergrond en vraagstelling

1.1 Achtergrond

Ten behoeve van de samenwerking tussen Defensie en de zendende instanties is in 2011 een Ministerieel besluit betreffende ‘Functionele kaders Geestelijke Verzorging bij Defensie’ vastgesteld. In dit besluit is, als onderdeel van de kaderstellende rol van Defensie, opgenomen dat Defensie periodiek onderzoek uitvoert naar de kwantitatieve en kwalitatieve behoefte van militair personeel aan geestelijke verzorging.

Als achtergrond en randvoorwaarden van beide onderzoeken fungeert het Plan van Aanpak (PvA) voor het periodiek onderzoek voor de Diensten Geestelijke Verzorging (DGV). In dit PvA wordt uitgegaan van een gereorganiseerde en verkleinde Defensieorganisatie in 2016.

Het PvA is op 2 juli 2013 vastgesteld door de Stuurgroep die is ingesteld om het onderzoek aan te sturen en te laten uitvoeren. In deze Stuurgroep hebben vertegenwoordigers van de zes Zendende Instanties en van Defensie zitting, onder leiding van een onafhankelijk voorzitter. De Stuurgroep adviseert op basis van de rapportage aan de Secretaris Generaal van het Ministerie van Defensie, die namens de Minister van Defensie als opdrachtgever fungeert.

De Stuurgroep heeft het periodiek onderzoek opgedeeld in twee deelonderzoeken, elk met een eigen vraagstelling en een eigen opdrachtgever:

- 1) Een omvang- en verdelingsonderzoek, dat tot doel heeft om de vanaf 2016 in totaal benodigde omvang van de geestelijke verzorging bij Defensie, inclusief de direct aan het ambt gerelateerde ondersteuning, vast te stellen, alsmede de verdeling van de geestelijke verzorging over de denominaties. Opdrachtgever van dit onderzoek is de eerdergenoemde Stuurgroep.
- 2) Een meer kwalitatief gericht onderzoek om suggesties en bouwstenen aan te dragen voor de inhoudelijke legitimering van de geestelijke verzorging voor de periode 2014-2020. Dit tweede onderzoek gaat van start na oplevering van het omvang- en verdelingsonderzoek. De Stuurgroep zal bezien in hoeverre elementen uit dit exploratieve onderzoek dienen te worden betrokken bij de besluitvorming rond omvang en verdeling van geestelijke verzorging vanaf 2016. Namens de Stuurgroep treden de vertegenwoordigers van de Zendende Instanties op als gedelegeerd opdrachtgever voor dit onderzoek.

In opdracht van de Stuurgroep worden beide onderzoeken uitgevoerd door een projectteam, afkomstig van de Radboud Universiteit Nijmegen, de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. De onderzoekers zijn gezamenlijk verant-

woordelijk voor het hele project en hebben in onderling overleg de nadere verdeling van de werkzaamheden bepaald. Alle onderzoekers hebben ruime ervaring op het gebied van geestelijke verzorging, religie en spiritualiteit. De projectleiding en penvoering beruiste bij de Radboud Universiteit.

In dit rapport staan de resultaten ten aanzien van het omvang- en verdelingsonderzoek centraal. Op voordracht van de Stuurgroep is een begeleidingscommissie samengesteld die voor de onderzoekers een klankbord vormde voor inhoudelijke en methodologische aspecten. Met deze begeleidingscommissie is tweemaal gezamenlijk overlegd; daarnaast was er met afzonderlijke leden diverse malen bilateraal contact.

1.2 Vraagstelling

Het hier beschreven onderzoek beoogde antwoord te geven op de volgende vragen zoals aangegeven in het Plan van Aanpak:

1) Wat zou op basis van de taken en functies als gevolg van de nuldelijns aanwezigheid, alsmede op basis van het feitelijke gebruik ervan in de afgelopen jaren, de benodigde omvang van de geestelijke verzorging bij Defensie moeten zijn vanaf 2016?

Voor de beantwoording van deze eerste vraag zijn we gestart met een beschrijving van de huidige situatie. Daarbij was de positie van de geestelijke verzorging als nuldelijns zorg het uitgangspunt. Onder ‘nuldelijns’ wordt in dit onderzoek verstaan de betrokkenheid van de geestelijk verzorger op en bij de krijgsmacht en de krijgsmachtmedewerkers, die niet vertaald kan worden in functionele taken maar vooral gestalte krijgt in aanwezigheid, aandacht en symbolische representatie van een krijgsmacht-externe werkelijkheid.¹ Ten behoeve van de benodigde beschrijving van de huidige situatie is op basis van deze nuldelijns positie uitgegaan van een takenpakket met de drie hoofdtaken verzorgen, viëren en vormen. Dit is aangevuld, voor zover niet al geïmpliceerd, met overige taken zoals genoemd in het Reorganisatieplan DGV en het Jaarverslag DGV 2012. In de beschrijving bezien we niet alleen de feitelijke invulling² van de taken en functies in de afgelopen jaren, maar ook welke trends hierin mogelijk zijn waar te nemen.

In de tweede plaats hebben we geanalyseerd welke (impliciete) criteria op dit moment worden gebruikt bij het plaatsingsplan geestelijke verzorging over de Defensieorganisatie, bij de bepaling van de omvang van de afzonderlijke taken en bij de bepaling van de mate van denominatie-specifiek dan wel niet-specifiek aanbod. Dit is gebeurd via deskresearch

---

¹ Dit is dus anders dan in de context van de gezondheidszorg waar ‘nuldelijns’ duidt op niet-professionele zorg verleend door bijvoorbeeld mantelzorgers en lotgenoten.

² We prefereren de term ‘invulling’ boven ‘gebruik’ zoals gesteld in het PvA. Invulling is een bredere term en geeft aldus ook inzicht in ontwikkelingen aan de aanbod-kant, i.c. bij de geestelijke verzorging zelf.

en gesprekken met het management van DGV, i.c. de Directeur DGV en de 6 Hoofden van Dienst van de Diensten Geestelijke Verzorging (HvD's).

De huidige (impliciete) criteria in combinatie met de feitelijke invulling van de taken en functies van de geestelijke verzorging zijn vervolgens geprojecteerd op de beoogde omvang en organisatie van de krijgsmacht in 2016. Dit betreft niet alleen het aantal militairen, maar ook de organisatorische en fysieke indeling in wat we in dit rapport zullen aanduiden met de term 'compartimenten' (bijvoorbeeld schepen, eenheden, legerplaatsen, uitzendingen e.d.). We hebben dus wat betreft de beoogde omvang van de geestelijke verzorging niet alleen te maken met aantallen militairen, maar ook met hun verdeling over deze compartimenten.

De uitkomsten van de projectie zijn besproken met de Hoofden Defensie-onderdelen. De benodigde formatie met betrekking tot de taak van vorming is geprojecteerd op basis van de (geplande) afname van vorming door Defensie bij het Vormingscentrum DGV.

2) Wat zou bij de geestelijke verzorging bij Defensie de verdeling naar denominatie moeten zijn vanaf 2016?

Voor de verdeling naar denominatie zijn diverse sleutels bepaald. In de eerste plaats is vastgesteld wat de eerste voorkeur voor geestelijke verzorging is van de individuele militairen. In aanvulling daarop is nagegaan in welke mate geestelijk verzorgers de facto taken van collega's van andere denominaties overnemen. Dit laatste is belangrijk gezien de eerder genoemde compartimentalisering van de Defensieorganisatie.

Op deze manier is het mogelijk een denominatieve verdeling te maken die enerzijds recht doet aan de voorkeuren van individuele militairen, en anderzijds organisatorisch efficiënt is. Kaderstellend bij de verdeling naar denominatie is de in de eerste fase van dit onderzoek vastgestelde omvang van de gezamenlijke formatie voor geestelijke verzorging in 2016³.

3) Wat zou de benodigde omvang van de direct aan de functie van geestelijk verzorger gerelateerde ondersteuning moeten zijn vanaf 2016?

De omvang van de benodigde ondersteuning hangt uiteraard in de eerste plaats af van de geprojecteerde omvang van de geestelijke verzorging in 2016. Daarnaast is het feitelijk functioneren van de huidige ondersteuning, alsmede mogelijke alternatieven of aanvullingen, onderzocht op basis van een enquête onder de direct betrokkenen en via gesprekken met het management DGV en het hoofd ondersteunend personeel.

---

³ Bij de bepaling van de omvang is overigens de mate van denominatie-specifiek dan wel niet-specifiek aanbod één van de bepalende factoren.

Buiten het onderzoek vallen de niet direct aan de functie van geestelijk verzorger gerelateerde functies binnen DGV, namelijk de functies van Directeur, Ambtelijk Secretaris, Hoofd Bedrijfsvoering en de twee Medewerkers Bedrijfsvoering.

1.3 Opzet en uitvoering

De volgende gegevensbronnen en onderzoeksmethoden zijn gebruikt:

- deskresearch
- online enquête onder militairen
- online enquête onder geestelijk verzorgers
- schriftelijke enquête onder algemeen medewerkers GV
- interviews met managementteam DGV (Directeur en HvD's)
- interviews met de Hoofden Defensie-onderdelen
- interview met het Hoofd Ondersteuning en enkele algemeen medewerkers GV

Enquête onder militairen

Er waren eind 2013 ongeveer 43.000 militairen werkzaam bij Defensie. Een selectie hiervan, bijna 90% (ruim 38.000 militairen) vormde de onderzoekspopulatie. Dit waren alle militairen die waren geplaatst in Nederland, Duitsland, België of in het Caribische deel van het Koninkrijk en met een organieke of opleidings-aanstelling (of een andere aanstelling, bijvoorbeeld projectorganisaties, agentschappen of ten laste van derden). Militairen op uitzending (ongeveer 1.000) zijn niet meegenomen in het onderzoek. In samenwerking met de afdeling Trends, Onderzoek & Statistiek (TOS) van het Ministerie van Defensie is van de onderzoekspopulatie voor ieder krijgsmachtdeel (CZSK, CLAS, CLSK en KMar) een aselechte steekproef getrokken van 2.000 militairen, 8.000 in totaal. Dit is gebeurd op basis van hun 'startdomein'. Militairen die op dat moment werkzaam waren bij een ander Defensieonderdeel of bij de overige Defensieonderdelen (Commando Diensten Centra, Defensie Materieel Organisatie of Bestuursstaf⁴), zijn vervolgens op basis van hun werkdomein in de analyses betrokken, omdat hier immers de contacten met de geestelijke verzorging plaatsvinden.

De militairen in deze steekproef zijn begin november 2013 door de Hoofddirecteur Personeel per brief⁵ benaderd met het verzoek om online, via de website van het Kaski/Radboud Universiteit, een vragenlijst over geestelijke verzorging bij Defensie in te vullen. Begin december 2013 volgde een herinnering voor de militairen die op dat moment nog geen vragenlijst hadden ingevuld.

---

⁴ In het vervolg duiden we CDC, DMO en BS gezamenlijk aan als Interservice.

⁵ De militairen in het Caribisch deel van het Koninkrijk per email.

Medio december 2013 is de dataverzameling afgerond, 1.419 militairen hadden toen de vragenlijst ingevuld; enkele militairen die slechts een klein deel van de vragenlijst hadden ingevuld, zijn buiten beschouwing gelaten. De respons is 18%. De respons ligt bij de luchtmacht iets hoger (21%) dan bij KMar (16%); CLAS en CZSK zitten hier tussenin.

In vergelijking met de onderzoekspopulatie kent de respons een sterke ondervertegenwoordiging van jonge militairen. Met andere woorden, militairen tussen de 18 en de 30 jaar hebben in verhouding weinig aan het onderzoek deelgenomen. Met een weefactor is dit gecorrigeerd waardoor de verdeling naar leeftijd in de respons overeenkomt met de verdeling naar leeftijd in de onderzoekspopulatie. Na deze correctie vormen de verdelingen van de respons wat betreft geslacht, rang en aanstelling (organiek, opleiding of overig) goede afspiegelingen van die in de onderzoekspopulatie⁶. Hiermee zijn de resultaten van de respons op de vier kenmerken representatief voor de hele onderzoekspopulatie. De lage respons roept wel de vraag op in welke mate er een selectie heeft plaatsgevonden op basis van inhoudelijke betrokkenheid bij het onderwerp. Voor zover wij dit kunnen nagaan door vergelijking met andere onderzoeken en door een analyse van kruisverbanden binnen de responsgroep is deze vertekening beperkt (zie Bijlage 1). Wel is het aannemelijk dat de betrokkenheid van militairen bij de geestelijke verzorging zoals vastgesteld in dit onderzoek, de bovengrens vormt.

Enquête onder geestelijk verzorgers

Alle geestelijk verzorgers (n=130) zijn in het onderzoek betrokken, behoudens:

- de 3 HvD's van de grote denominaties;
- de 5 Hoofden Geestelijke Verzorging bij het Defensie Onderdeel (HGVDO's), plus de Directeur van het Vormingscentrum DGV;
- de 7 geestelijk verzorgers die werken als staffunctionaris, adviseur of bezig zijn met studie of onderzoek;
- de 4 geestelijk verzorgers die werkzaam zijn binnen de veteranenzorg. Deze zorg vormt geen onderdeel van dit onderzoek.

In november 2013 zijn 111 geestelijk verzorgers per brief benaderd met het verzoek om online, via de website van het Kaski, een vragenlijst over geestelijke verzorging bij Defensie in te vullen. Begin december 2013 volgde een herinnering voor de geestelijk verzorgers die op dat moment nog geen vragenlijst hadden ingevuld. Uiteindelijk hebben 88 geestelijk verzorgers meegedaan aan het onderzoek, een respons van 79%. De respons vormt een goed beeld van alle (111) geestelijk verzorgers wat betreft denominatie en geslacht.

---

⁶ Door het ontbreken van gegevens hieromtrent heeft geen controle op etniciteit plaatsgevonden.

Enquête onder algemeen medewerkers GV

Alle algemeen medewerkers die werkzaam zijn in de ondersteuning van de geestelijke verzorging zijn in het onderzoek betrokken, behoudens degenen die ondersteunend zijn met betrekking tot de bedrijfsvoering van DGV op de Frederikkazerne in Den Haag. Dit heeft geresulteerd in 34 respondenten die begin december 2013 zijn benaderd met een schriftelijke vragenlijst. De respons was 68%.

1.4 Indeling van de rapportage

De rapportage is als volgt ingedeeld:

Hoofdstuk 2 is gewijd aan de benodigde omvang van de geestelijke verzorging in 2016. Daartoe wordt allereerst een beschrijving gegeven van de feitelijke activiteiten zoals de geestelijk verzorgers deze rapporteren, plus de eventuele trends hierin. Deze beschrijving wordt aangevuld met de gegevens van de militairen over hun contact met de geestelijke verzorging.

In paragraaf 2 wordt aan de hand van de feitelijke plaatsingsschema's van geestelijk verzorgers over de diverse locaties en onderdelen een analyse gemaakt van de huidige gehanteerde (impliciete) criteria voor de omvang van de formatie. Deze criteria kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op aantal manschappen, onderscheiden onderdelen en locaties, type locatie, e.d. Ook wordt nagegaan in welke mate criteria ten aanzien van het denominatie-specifieke aanbod een rol spelen.

In de derde paragraaf wordt een prognose gemaakt van de omvang en organisatie van Defensie in 2016. Als vertrekpunt om de mate van reductie te kwantificeren, is genomen ultimo 2011.

In de vierde paragraaf worden de conclusies met betrekking tot de onderzoeksvraag naar de omvang van de geestelijke verzorging in 2016 geformuleerd.

In de laatste paragraaf worden de diverse gegevens op elkaar betrokken, in de vorm van enkele beargumenteerde scenario's voor de omvang van geestelijke verzorging in 2016.

Hoofdstuk 3 is gewijd aan de verdeling van de formatie geestelijke verzorging over de zes denominaties. In de eerste paragraaf wordt de levensbeschouwelijke of religieuze achtergrond van militairen beschreven. Vervolgens staat de vraag centraal of zij een, en zo ja welke, voorkeur hebben voor een geestelijk verzorger vanuit een specifieke denominatie. Aan het eind van de paragraaf wordt beschreven hoe naar het oordeel van de geestelijk verzorgers de feitelijke transfercapaciteit is.

In de tweede paragraaf worden de conclusies met betrekking tot de onderzoeksvraag naar de denominatieve verdeling van de geestelijke verzorging in 2016 geformuleerd.

In de laatste paragraaf worden enkele beargumenteerde scenario's geschetst voor de denominatieve verdeling, op basis van de eerder beschreven uitkomsten van het onderzoek.

In hoofdstuk 4 staat de ondersteuning van de geestelijke verzorging centraal. In de eerste paragraaf worden de resultaten gezien ten aanzien van het feitelijk functioneren van de huidige ondersteuning, alsmede ten aanzien van mogelijke alternatieven of aanvullingen voor de ondersteuning.

In de tweede paragraaf worden de conclusies met betrekking tot de onderzoeksvraag naar de directe ondersteuning van de geestelijke verzorging in 2016 geformuleerd.

In de laatste paragraaf worden enkele beargumenteerde scenario's gepresenteerd voor de omvang van de ondersteuning, in het licht van de eerdere onderzoeksresultaten ten aanzien van de omvang van de geestelijke verzorging en het functioneren van de ondersteuning.

2 Resultaten ten aanzien van de omvang

2.1 Invulling van de geestelijke verzorging

2.1.1 Takenpakket en tijdsbesteding eenheidsgebonden geestelijk verzorgers

Aan de geestelijk verzorgers zijn een aantal activiteiten voorgelegd met de vraag hoe vaak zij deze uitvoeren. De activiteiten zijn verdeeld in:

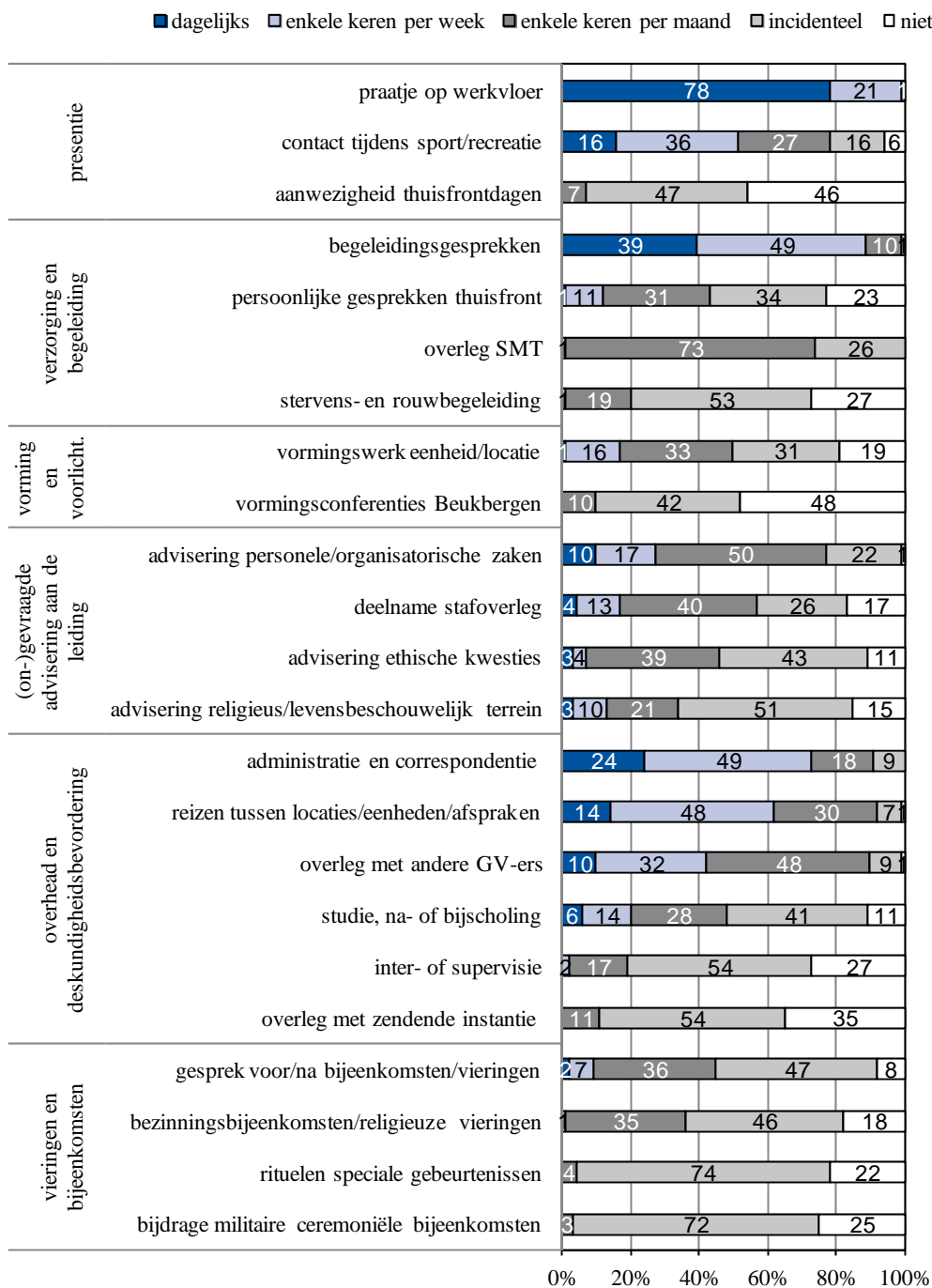
- presentie
- verzorging en begeleiding
- vorming en voorlichting
- (on)gevraagde advisering aan de commandanten
- overhead en deskundigheidsbevordering
- vieringen en bijeenkomsten

Het betreft hier een analyse van de uitwerking en vormgeving van de positie van de aan eenheden verbonden geestelijk verzorgers. Om deze reden zijn twee groepen geestelijk verzorgers buiten beschouwing gelaten, aangezien zij vanuit een andere positie werkzaam zijn. Zij komen later aan de orde. Het betreft:

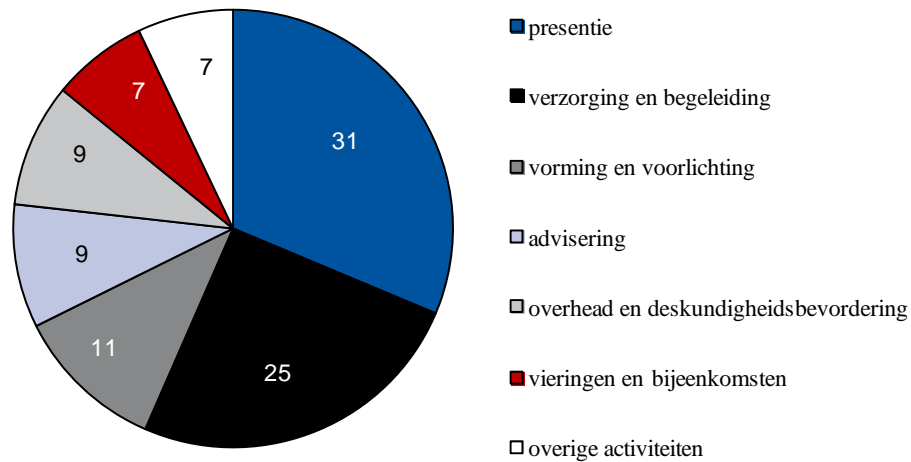
- de geestelijk verzorgers van de drie kleine denominaties (n=6); zij werken veelal op afspraak voor alle krijgsmachtdelen;
- de geestelijk verzorgers die op het Vormingscentrum DGV (Beukbergen) werken (n=10); ook zij werken niet in de eerste plaats vanuit een nuldelijns positie.

In Figuur 2.1 en Figuur 2.2 staan de activiteiten van de aan eenheden verbonden geestelijk verzorgers in de afgelopen 3 maanden voorafgaand aan het onderzoek weergegeven, alsmede het percentage tijd dat eraan besteed is.

Figuur 2.1 Activiteiten van eenheidgebonden geestelijk verzorgers in de afgelopen drie maanden (in %; n=72)

Figuur 2.2 Tijdsbesteding van eenheidsgebonden geestelijk verzorgers, per cluster van activiteiten (in %; n=71)

We zullen deze clusters van activiteiten nu langslopen, en wel in de volgorde waarin er tijd aan wordt besteed. Daarbij kijken we ook of er significante verschillen zijn qua tijdsbeslag (hoeveel tijd) en tijdsinvulling (welke specifieke activiteiten), al naar gelang:

- krijgsmachtdeel: hiertoe is een onderscheid gemaakt naar de vier krijgsmachtdelen plus de Interservice⁷;
- type eenheid: hiermee wordt bedoeld operationele eenheid versus een opleidingslocatie (en niet op uitzending of langdurige oefening⁸);
- al dan niet op uitzending of langdurige oefening⁹.

Wat **presentie** betreft, hebben nagenoeg alle geestelijk verzorgers dagelijks of enkele keren per week contact op de werkvloer, driekwart ook minimaal enkele keren per maand bij sport of recreatie. Verder worden een aantal contactmomenten nader genoemd, zoals aanwezigheid bij maaltijden, vergaderingen, bezoek aan bivak of oefening, en huisbezoek. Ongeveer de helft van de geestelijk verzorgers is in de afgelopen 3 maanden op een thuisfrontdag geweest. Presentie is hiermee meteen ook de meest tijdsintensieve activiteitenset, gemiddeld 31% van de tijd.

Deze uitkomst is in lijn met de opvattingen van de drie HvD's van de grote denominaties, die het belang benadrukken van presentie als de basis voor verdere activiteiten. Deze

⁷ 2 geestelijk verzorgers zijn buiten beschouwing gelaten, omdat ze voor twee krijgsmachtdelen werken; resteren n=70 geestelijk verzorgers. Als volgt verdeeld: CLAS n=27, CZSK n=20, CLSK n=11, KMAR n=7 en Interservice n=5.

⁸ 4 geestelijk verzorgers zijn buiten beschouwing gelaten omdat ze in beide omgevingen werken, alsmede 9 die in de afgelopen 3 maanden op uitzending of langdurige oefening zijn geweest; resteren n=59 geestelijk verzorgers. Als volgt verdeeld: operationele eenheid n=41, opleidingslocatie n=18.

⁹ Als volgt verdeeld: operationele eenheid n=41, uitzending/oefening n=9.

presentie is volgens hen uitdrukking van lotsverbondenheid, en schept op deze manier de voorwaarden voor de vertrouwensfunctie en de vrijplaats die de geestelijk verzorger binnen de krijgsmacht vertegenwoordigt. Op deze manier kunnen ook laagdrempelig problemen en vragen worden gesignaleerd, en vormt presentie aldus de voorwaarde voor nadere verzorging en begeleiding, vorming en advisering. Ook de Hoofden van de Defensie-onderdelen onderstrepen het belang van de nuldelijns presentie.

- Er is over de hele linie geen significant verschil naar krijgsmachtdeel, maar de presentie-activiteiten bij CZSK steken er met 37% tijdsbeslag wel iets boven uit.
- Wat het type eenheid betreft, zijn er qua tijdsbeslag geen verschillen, maar wel wat betreft de invulling. Geestelijk verzorgers bij een operationele eenheid zijn vaker aanwezig op thuisfrontdagen (tweederde van degenen op een opleiding geeft aan dit nooit te doen, tegen slechts eenderde bij hun collega's bij de operationele eenheden).
- Qua tijdsbeslag van de presentie-activiteiten maakt het weinig uit of men al dan niet op uitzending of langdurige oefening is. In laatstgenoemde situaties zijn de dagelijkse contacten met militairen wel zeer frequent.

Wat **verzorging en begeleiding** betreft, hebben de meeste geestelijk verzorgers minimaal wekelijks begeleidingsgesprekken met militairen. Driekwart heeft overleg in het SMT, enkele keren per maand. Eveneens driekwart heeft geregeld (enkele keren per maand - incidenteel) persoonlijke gesprekken met het thuisfront van de militair, of is (incidenteel) betrokken bij rouw- of stervensbegeleiding. Aanvullend noemen enkele geestelijk verzorgers de rol als raadsman.

Verzorging en begeleiding neemt gemiddeld 25% van de tijd in beslag.

- De onderlinge verschillen per krijgsmachtdeel zijn hier groter dan bij presentie. Interservice en marine blijven iets achter met rond de 20%, terwijl het tijdsbeslag bij de luchtmacht 35% is. Dit komt omdat de meeste geestelijk verzorgers bij dit krijgsmachtdeel dagelijks begeleidingsgesprekken met militairen voeren.
- Geestelijk verzorgers bij een operationele eenheid besteden meer tijd aan verzorging en begeleiding dan hun collega's op de opleidingslocaties (29% tegen 21%). Met name zijn er verschillen in contactfrequentie met het thuisfront, zoals ook in het voorgaande al gemeld.
- Op uitzending of oefening wordt er beduidend minder tijd besteed aan verzorging en begeleidingsactiviteiten (18% van de tijd versus 29% op locatie). Het aantal begeleidingsgesprekken en de contacten met het thuisfront liggen significant lager, en ook stervens- of rouwbegeleiding komt op uitzending of oefening weinig voor.

De andere 5 typen activiteiten (inclusief overige) komen allemaal aanzienlijk minder voor, en nemen nagenoeg hetzelfde tijdsbeslag (rond de 9%).

Vorming en voorlichting: deze activiteiten vergen een tijdsbeslag van 11%. De helft van de geestelijk verzorgers verzorgt minimaal enkele keren per maand vorming of voorlichting op de eenheid of locatie. Eveneens de helft geeft aan in de afgelopen 3 maanden bij

een vormingsconferentie op Beukbergen betrokken te zijn geweest. In de open vraag worden onder andere genoemd: gv-lessen en -voorlichting, bezinningsreizen, teambuilding en morele vorming.

- Er zijn geen noemenswaardige verschillen tussen de krijgsmachtdelen.
- Geestelijk verzorgers op een opleidingslocatie besteden uiteraard significant meer tijd aan opleiding en vorming dan hun collega's elders (18% van de tijd, versus 8% tijdsbeslag). Bijna de helft van hen verzorgt wekelijks of vaker (vormings-)lessen, hetgeen bij geestelijk verzorgers bij een operationele eenheid nauwelijks voorkomt en eerder enkele keren per maand of incidenteel gebeurt. Evenzo is men vaker betrokken bij de vormingsconferenties op Beukbergen (90% enkele keren per maand of incidenteel, tegen 60% van de collega's die dat nooit doen).
- Er is op dit vlak geen noemenswaardig verschil door al dan niet op uitzending of oefening te zijn.

Gevraagde en ongevraagde advisering aan de legerleiding neemt 9% van de tijd in beslag. De verschillen tussen de onderdelen zijn niet significant, al lijkt er een indicatie dat advisering bij CZSK wat minder vaak voorkomt (5% van de tijd). Advisering doen nagenoeg alle geestelijk verzorgers, meestal enkele keren per maand. Meest genoemd worden achtereenvolgens personele of organisatorische aangelegenheden (77% minimaal enkele keren per maand), ethische kwesties (46%) en religieuze of levensbeschouwelijke zaken (34%).

Ruim 80% van de geestelijk verzorgers neemt wel eens deel aan stafoverleg, veelal minimaal enkele keren per maand (57%). In de open vraag wordt een grote diversiteit van onderwerpen en betrokkenen genoemd; vermeldenswaardig is dat enkele geestelijk verzorgers ook mediation noemen.

- Er zijn geen noemenswaardige verschillen tussen de krijgsmachtdelen.
- Er zijn geen noemenswaardige verschillen al naar gelang het type eenheid.
- Er zijn geen noemenswaardige verschillen in tijdsbesteding aan advisering tussen geestelijk verzorgers die al dan niet op uitzending of langdurige oefening zijn. Wel rapporteren degenen op uitzending of missie intensievere deelname aan stafoverleg (33% dagelijks).

Overhead en deskundigheidsbevordering nemen eveneens 9% van de tijd van de geestelijk verzorgers in beslag. Dit betreft in de eerste plaats administratie/correspondentie (73% minimaal wekelijks), en zakelijke reistijden (62% minimaal wekelijks). Daarna komt onderling overleg met andere geestelijk verzorgers (42% minimaal wekelijks). De andere activiteiten in dit verband zijn meer incidenteel. Studie en bijscholing doen vrijwel alle geestelijk verzorgers, de helft minimaal enkele keren per maand. Intervisie en supervisie worden gerapporteerd door driekwart van de geestelijk verzorgers, hoofdzakelijk incidenteel. Tot slot overleg met de zendende instanties door tweederde van de geestelijk verzorgers, hoofdzakelijk incidenteel.

- Qua tijdsbeslag is er geen verschil tussen de krijgsmachtdelen; wel rapporteren de geestelijk verzorgers bij CLSK qua invulling relatief wat minder vaak studie-activiteiten, en de geestelijk verzorgers bij CZSK juist meer. Deze laatste groep heeft daarentegen zoals te verwachten duidelijk minder reistijden.
- Er zijn qua tijdsbeslag geen noemenswaardige verschillen wat betreft type eenheid; de geestelijk verzorgers bij operationele eenheden reizen wat vaker (20% dagelijks, tegen geen van de collega's bij de opleidingen).
- Er zijn geen grote verschillen in tijdsbesteding aan overhead en deskundigheidsbevordering doordat men al dan niet op uitzending of missie is. Wel is de invulling van de tijd anders. Er is op uitzending of oefening minder overleg met andere geestelijk verzorgers en minder inter- of supervisie, en van de andere kant meer contact met de zende instanties.

Vieringen en bijeenkomsten (7% tijdsbeslag). Hierbij gaat het vooral om bezinningsbijeenkomsten (waaronder ook bijbelkringen, filosofiekring, groepsgesprekken) of religieuze vieringen. Ruim 80% van de geestelijk verzorgers is hierbij betrokken, enkele keren per maand of incidenteel. Nagenoeg evenveel geestelijk verzorgers zijn (incidenteel) betrokken bij rituelen bij speciale gebeurtenissen, of in iets minder mate (incidenteel) betrokken bij een bijdrage aan militaire ceremoniële bijeenkomsten. Voor of na bijeenkomsten wordt er steeds gesproken met militairen.

- Er zijn nauwelijks verschillen in tijdsbeslag tussen de krijgsmachtdelen. Wel verzorgen de geestelijk verzorgers bij CZSK en bij Interservice beduidend vaker vieringen dan elders, respectievelijk 55% en 80% enkele keren per maand, tegen circa 25% gemiddeld bij de andere Defensieonderdelen.
- Er zijn geen noemenswaardige verschillen wat betreft type eenheid.
- De tijd besteed aan vieringen en bijeenkomsten is tijdens oefening of missie iets groter (11% tegen 7%). Dit komt met name door de frequentere religieuze vieringen en bijeenkomsten die op uitzending of missie door nagenoeg alle geestelijk verzorgers minimaal enkele keren per maand worden gehouden, terwijl dit percentage slechts 29% is op de locatie.

Overige activiteiten (7%). Deze restcategorie is erg divers en betreft soms een zeer specifieke activiteit. Het meeste kan worden geschaard onder de kop van communicatie: lezingen, artikelen, redactiewerk, ondersteuning werkgroep, beleidsplannen, e.d. Verder kan in dit verband worden geconcludeerd, dat de meeste geestelijk verzorgers ook via telefoon, email of sms/whatsapp contact hebben met militairen; 42% voegt hieraan nog facebook toe. Skypen komt nog nauwelijks voor. In dit verband benadrukken de Hoofden van Dienst het belang van digitale communicatie, ter aanvulling op of versterking van de gewone contacten. Volgens hen komt het gebruik van digitale communicatie op gang, maar heeft het nadere versterking, ook door betere samenwerking binnen DGV, zoals het opzetten van één website.

Gewenste tijdsbesteding en trends

Aan de geestelijk verzorgers is ook gevraagd wat de door hen gewenste tijdsbesteding is en welke trends er in de tijdsbesteding aanwezig zijn. Het blijkt dat de huidige tijdsbesteding sterk beantwoordt aan de gewenste tijdsbesteding. Kijken we naar de context, dan zijn er wel verschillen, waarbij we ons gezien de kleine groepen beperken tot de verschillen groter dan 5 %, met andere woorden 2 uur per week.

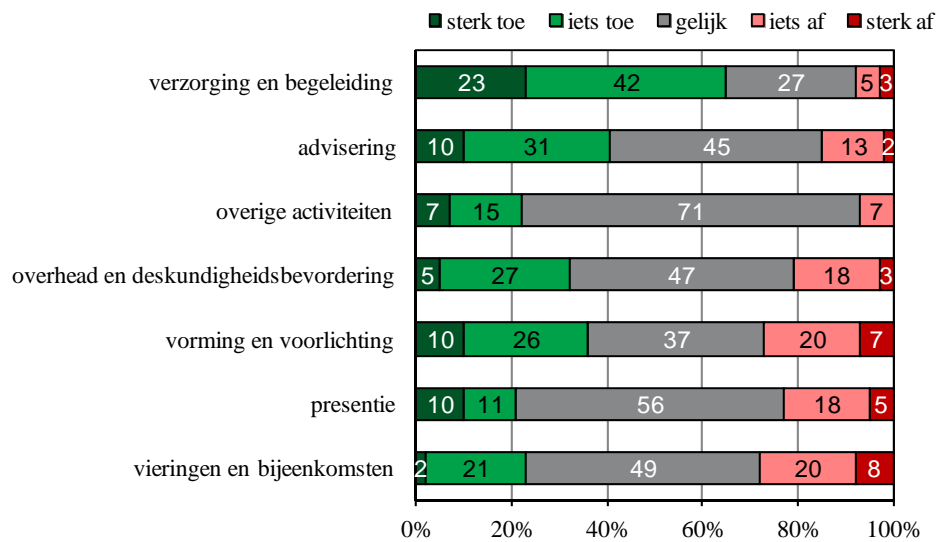
- Er zijn diverse verschillen tussen de krijgsmachtdelen. Geestelijk verzorgers bij CLSK zouden meer tijd willen steken in presentie: in plaats van 27% liever 35% van hun tijd. De collega's bij CZSK zouden meer tijd willen besteden aan verzorging en begeleiding (+5%), en juist minder tijd kwijt willen zijn aan presentie (-5%). Bij Interservice zou men meer tijd willen besteden aan bijeenkomsten en vieringen (+5%).
- Er zijn weinig verschillen of men bij een operationele eenheid of een opleidingslocatie werkt.
- Geestelijk verzorgers op uitzending of langdurige oefening rapporteren wel een duidelijke wens wat betreft tijdsbesteding. Men wil gemiddeld 6% meer tijd aan verzorging en begeleiding steken, met name ten koste van de presentie die blijkbaar veel tijd vergt (gewenst is 8% minder).

Verschuivingen in de tijdsbesteding staan weergegeven in Figuur 2.3.

Met name verzorging en begeleiding kosten in vergelijking met 3 jaar geleden meer tijd, aldus tweederde van de geestelijk verzorgers. In de tweede plaats geldt dit voor advisering (41% meldt dit). Een kleine verschuiving naar meer tijd wordt, gemiddeld genomen, gemeld voor vorming en voorlichting, en voor overhead en deskundigheidsbevordering. Presentie en vieringen/bijeenkomsten worden gemiddeld als nagenoeg onveranderd beschouwd.

- Er zijn in dit opzicht nauwelijks verschillen tussen de krijgsmachtdelen. De trend naar meer tijd voor verzorging en begeleiding geldt dit met name voor Interservice, KMar en CLSK, en het minst voor de geestelijk verzorgers bij CZSK.
- Er zijn geen grote verschillen al naar gelang men een operationele eenheid dan wel een opleidingslocatie werkt. Het enige verschil is dat tweederde van de geestelijk verzorgers op opleidingslocatie zeggen dat de tijd aan vorming en voorlichting gestegen is in de afgelopen tijd (tegen eenderde gemiddeld).
- Geestelijk verzorgers op uitzending of langdurige oefening rapporteren geen andere trend in tijdsbesteding dan hun collega's.

Figuur 2.3 Verandering tijdsbesteding eenheidgebonden geestelijk verzorgers in afgelopen 3 jaar (in %; n=61)

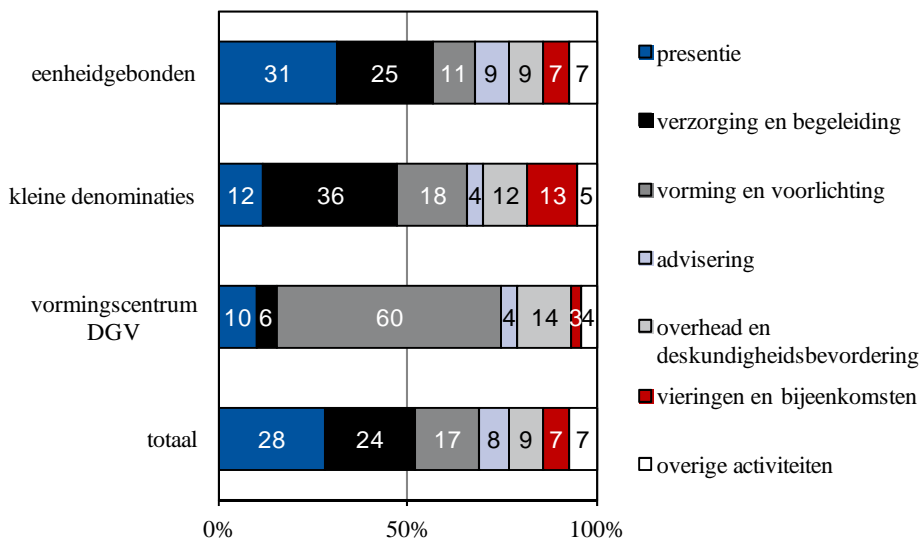

2.1.2 Tijdsbesteding van niet-eenheidgebonden geestelijk verzorgers

Sommige geestelijk verzorgers zijn niet aan een eenheid gebonden, maar werken door de krijgsmacht delen heen. Dit betreft allereerst de geestelijk verzorgers die werkzaam zijn vanuit één van de drie kleine denominaties. Gezien de kleine omvang van de formatie werken zij meer op afspraak. Dit geldt ook voor de geestelijk verzorgers die op het Vormingscentrum DGV werkzaam zijn. Van beide groepen wordt hier de gemiddelde tijdsbesteding beschreven.

De geestelijk verzorgers van de kleine denominaties wijken wat betreft tijdsbesteding sterk af van hun collega's bij de grote denominaties. In Figuur 2.4 staat dit weergegeven. Presentie vergt veel minder tijd, terwijl activiteiten op het gebied van verzorging en begeleiding, en van vorming en voorlichting juist meer tijd vergen. Bij beide groepen geestelijk verzorgers maken deze drie activiteiten tezamen tweederde van de tijdsbesteding uit. Terwijl de overige 4 activiteitengebieden bij de eenheidgebonden geestelijk verzorgers ongeveer even veel tijd vergen, zien we hier bij de kleine denominaties ook verschillen: vieringen en bijeenkomsten, alsmede overhead, nemen bij deze groep relatief meer tijd in beslag.

Figuur 2.4 Tijdsbesteding drie groepen geestelijk verzorgers per onderdeel per maand (in %; n=87)

* Verschillen wat betreft presentie, verzorging & begeleiding, vorming & voorlichting en vieringen & bijeenkomsten significant ($p < .05$).

Deze specifieke tijdsbesteding en taakinvulling van de kleine denominaties wordt ook door de betreffende hoofden van dienst herkend en beargumenteerd. Hun geestelijke verzorging richt zich op militairen met een specifieke culturele en religieuze identiteit, en de vragen en problemen die dit oproept bij de groep zelf. Men probeert over de Defensie-

organisatie heen een gemeenschap op te bouwen en men werkt veel met groepen. Voorlichting over de eigen denominatie en bijbehorende culturen (bijvoorbeeld over eetgewoonten), alsmede bemiddeling tussen de eigen leden enerzijds en collega's en leidinggevenden anderzijds binnen de organisatie is belangrijk, alsmede – met name bij de Islamitische Geestelijke Verzorging (IGV) – voorlichting over de cultuur in de landen van uitzending.

Een geheel eigen werkwijze en taakinvulling hebben de geestelijk verzorgers op het DGV-Vormingscentrum. Niet verwonderlijk gaat 60% van hun tijd naar de kerntaak vorming. Op ruime afstand daarna komen overhead en deskundigheidsbevordering met 14% en presentie-activiteiten met 10%.

Gewenste tijdsbesteding en trends

De geestelijk verzorgers van de kleine denominaties rapporteren geen grote verschillen tussen huidige en gewenste tijdsbesteding. Ook is er nauwelijks sprake van eenduidige trends in de tijdsbesteding in de afgelopen 3 jaar. Het enige is dat de helft van deze geestelijk verzorgers meldt dat de tijd die aan vorming en voorlichting besteed wordt, is toegenomen, terwijl de anderen zeggen dat dit gelijk is gebleven.

De geestelijk verzorgers die werkzaam zijn op Vormingscentrum DGV, melden dat zij liever meer tijd zouden willen besteden aan presentie-activiteiten (8 procentpunten meer tijd) en aan verzorging en begeleiding (4 procentpunten meer tijd), en minder aan vorming en voorlichting (11 procentpunten minder tijdsbeslag).

Wat de trend in de afgelopen 3 jaar betreft, is de tijd die aan presentie wordt besteed, afgenomen, evenals die wat betreft vieringen en bijeenkomsten. Daartegenover is de tijd die aan vorming en voorlichting wordt besteed, toegenomen.

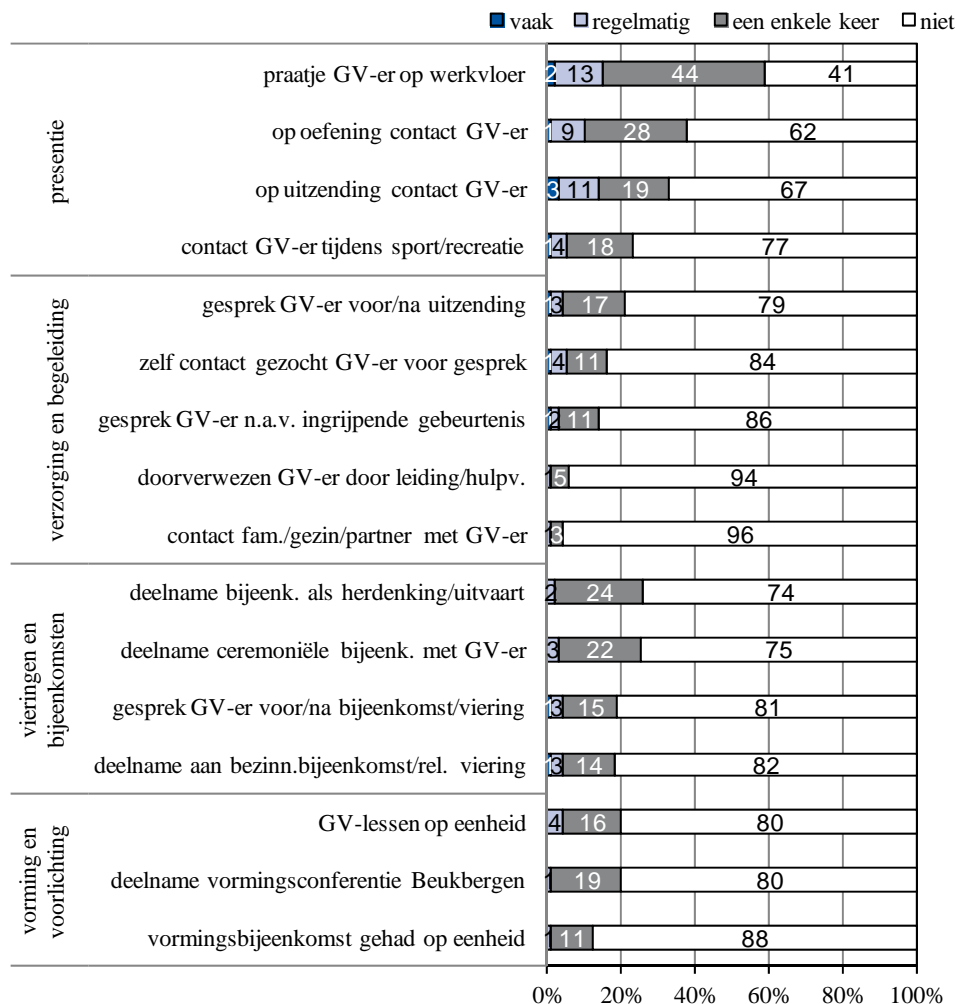
2.1.3 Contacten van militairen met de geestelijke verzorging

Aan de militairen is gevraagd naar hun contacten met de geestelijk verzorgers, in aansluiting op het takenpakket en de activiteiten zoals weergegeven in het jaarverslag DGV en zoals die ook in het onderzoek aan de geestelijk verzorgers zelf zijn voorgelegd. De activiteiten zijn ondergebracht in de vier ook in de voorgaande paragrafen behandelde gebieden:

- Presentie
- Verzorging en begeleiding
- Vieringen en bijeenkomsten
- Vorming en voorlichting

De frequentie van contact is weergegeven in Figuur 2.5.

Figuur 2.5 Contact met geestelijk verzorgers in het afgelopen jaar (in %; n=1.407)

Wat **presentie** betreft, zegt bijna 60% van de militairen op de werkvloer in het afgelopen jaar wel eens contact gehad te hebben met een geestelijk verzorger. Veelal (44%) was dit een enkele keer. Meer specifieke contacten tijdens sport of recreatie waren aanzienlijk minder frequent, namelijk bij 23% van de militairen.

- Kijken we naar krijgsmachtdelen, dan zijn er duidelijke verschillen. De minste contacten zijn er bij KMar en Interservice, de meeste bij CZSK (70% heeft wel eens contact, van wie zelfs ruim 20% regelmatig) en CLAS (65% heeft wel eens contact, van wie 17% regelmatig. Ook bij sport en recreatie zijn de contacten bij CLAS en CZSK frequenter (28%).

Wat **verzorging en begeleiding** betreft, zegt 16% van de militairen in het afgelopen jaar contact te hebben gezocht met een geestelijk verzorger voor een gesprek, 14% naar aanleiding van een ingrijpende gebeurtenis. Daarvan of daarnaast is 6% door de leidinggevende of door een hulpverlener naar de geestelijke verzorging verwezen. Nemen we deze contactvormen samen, dan heeft 24% van de militairen in het afgelopen jaar een gesprek gehad met een geestelijk verzorger.

Verder heeft 21% voor of na afloop van een uitzending contact gehad met de geestelijke verzorging, en 4% van de militairen meldt dat er contact is geweest met het thuisfront.

- Kijken we naar krijgsmachtdelen, dan valt qua verwijzingen met name CLAS op: 9% van de militairen meldt een verwijzing. Nemen we de contactvormen van zelf contact zoeken, verwijzing of naar aanleiding van een ingrijpende gebeurtenis wederom samen, dan hebben militairen bij KMar en Interservice duidelijk minder gesprekken met de geestelijke verzorging (respectievelijk 17% en 18%).

Wat **vieringen en bijeenkomsten** betreft, zegt 18% van de militairen in het afgelopen jaar wel eens aan een religieuze viering of bezinningsbijeenkomst te hebben deelgenomen, veelal een enkele keer (14%). Een kwart heeft wel eens aan een herdenkingsbijeenkomst of uitvaart deelgenomen, of aan een militaire ceremonie waar ook een geestelijk verzorger het woord voerde. Voor of na een van deze bijeenkomsten heeft 19% wel eens met een geestelijk verzorger gesproken.

- Kijken we naar krijgsmachtdelen, dan is deelname aan vieringen duidelijk minder bij KMar (12%) en het sterkst bij CZSK (23%). Deelname aan herdenkingen en uitvaarten e.a. is wederom bij KMar en ook bij Interservice iets minder frequent (20%). Dit geldt ook voor militaire ceremonieën (KMar, Interservice en CZSK minder frequent: 18%). Dit resulteert ook met name bij de KMar (11%) in minder contacten met de geestelijke verzorging voor of na een bijeenkomst.

Wat **vorming en voorlichting** betreft, zegt 20% van de militairen in het afgelopen jaar lessen te hebben gehad, en 12% wel eens aan een vormingsbijeenkomst op de eenheid te hebben deelgenomen. Eveneens 20% rapporteert deelname aan een vormingsconferentie op Beukbergen, steeds veelal een enkele keer.

- Kijken we naar krijgsmachtdelen, dan hebben militairen die werkzaam zijn bij Interservice of CLSK de minste vormingsmomenten door geestelijk verzorgers, en die bij CLAS en marine de meeste. De marechaussees hebben veelal een gemiddelde frequentie van vorming, met uitzondering van conferenties op het Vormingscentrum DGV: daar gaan zij juist het meest van alle militairen heen (31%). De onderlinge verschillen tussen de krijgsmachtdelen liggen tussen de 10% en 20%.

Tot slot kunnen hier nog de contacten op afstand worden gemeld, waarvan overigens de inhoud en reden kunnen verschillen. Van de militairen meldt 28% dit soort contacten, meestal telefonisch (24%) of per email (17%). De andere digitale contactvormen komen slechts sporadisch voor.

Overigens vindt het overgrote deel van de militairen (90%) de geestelijk verzorgers voldoende of goed bereikbaar. Degenen die hierover geen mening hadden (28%) en voor wie deze vraag waarschijnlijk niet van toepassing was, zijn hierbij buiten beschouwing gelaten.

2.2 Plaatsingsplannen en plaatsingscriteria geestelijk verzorgers

2.2.1 Plaatsingsplannen

In december 2010 hebben de Diensten Geestelijke Verzorging een Integraal Plaatsingsplan (IPP) opgesteld voor de 150 fte geestelijke verzorging. We nemen dit als uitgangspunt voor de situatie per 1 januari 2011.

Tabel 2.1 Integraal Plaatsingsplan geestelijke verzorging, per 1 januari 2011 (bron: DGV)

	<i>PGV</i>	<i>RKGV</i>	<i>HGV</i>	<i>Overig</i>	<i>Totaal</i>
Joodse GV, Hindoe GV, Islamitische GV	-	-	-	6	6
HvD RKGv, PGV, HGV	1	1	1	-	3
Inzetbaar voor HvD RKGv, PGV, HGV	2	2	2	-	6
Vormingscentrum DGV	5	5	4	-	14
CLAS	18	19	13	-	50
CZSK	11	11	7	-	29
CLSK	6	7	5	-	18
KMar	4	4	3	-	11
Interservice / Veteranenzorg	5	5	3	-	13
Totaal	52	54	38	6	150

In afwachting van de uitkomsten van het onderzoek heeft men vanuit DGV door middel van vacaturemanagement de vullingsgraad inmiddels teruggebracht met 10 functies. Dit levert het volgende beeld op, conform het Integraal Plaatsingsplan per juni 2013:

Tabel 2.2 Integraal Plaatsingsplan geestelijke verzorging, per juni 2013 (bron: DGV)

	<i>PGV</i>	<i>RKGV</i>	<i>HGV</i>	<i>Overig</i>	<i>Totaal</i>
Joodse GV, Hindoe GV, Islamitische GV	-	-	-	6	6
HvD RKGv, PGV, HGV	1	1	1	-	3
Inzetbaar voor HvD RKGv, PGV, HGV	2	3	2	-	7
Vormingscentrum DGV	4	4	3	-	11
CLAS	16	16	12	-	44
CZSK	11	11	7	-	29
CLSK	6	6	5	-	17
KMar	5	4	3	-	12
Interservice / Veteranenzorg	3	5	3	-	11
Totaal	48	50	36	6	140

2.2.2 Plaatsingscriteria

In Bijlage 2 staat een nadere specificatie van het Integrale Plaatsingsplan van juni 2013 weergegeven, op het niveau van onderdeel, brigade, schepen e.d. Deze specificatie is gemaakt in overleg met DGV en, via hen, de HGVDO's. Aan het Integrale Plaatsingsplan liggen volgens DGV geen expliciete criteria ten grondslag, maar de plaatsing is in de praktijk op deze wijze gegroeid. Niettemin zijn er enkele impliciete criteria gevolgd. Deze kunnen worden geformuleerd als:

- Nuldelijns aanwezigheid: dit criterium blijkt leidend te zijn wat betreft CLAS, CZSK, CLSK en Interservice. Zoveel mogelijk is op het niveau van brigade of squadron, of op niveau van locatie of schepen(-klasse) de aanwezigheid van geestelijke verzorging gerealiseerd. Bij de KMar is er sprake van een combinatie van regionale en lokale plaatsing (met name in geval van Schiphol).
- Aanwezigheid bij uitzending of langdurige oefening/uitvaren (meer dan 6 weken). Bij CZSK is de formatie zo opgesteld dat er steeds een geestelijk verzorger mee kan bij langdurig uitvaren.
- Op opleidingen zoals de KMA een bezetting van drie geestelijk verzorgers van de grote denominaties;
- Specifieke verdeling per krijgsmachtdeel. Als wij het aantal militairen per geestelijk verzorger bezien, is het beeld als volgt:
  - CZSK: 1 geestelijk verzorger op 294 militairen
  - CLAS: 1 geestelijk verzorger op 411 militairen
  - CLSK: 1 geestelijk verzorger op 437 militairen
  - KMar: 1 geestelijk verzorger op 543 militairen
  - Interservice: 1 geestelijk verzorger op 609 militairen

In deze verschillen weerspiegelen zich globaal de criteria van uitzending en langdurige oefening, alsmede van compartimentalisering (bij CZSK).

Desgevraagd benadrukken de Hoofden van Dienst dat presentie de basis is van het werk en het belangrijkste criterium voor plaatsing. Verder geven zij aan dat men daarbij ook oog moet hebben voor verschillen per krijgsmachtdeel of context (uitzending, langdurige oefening e.d.).

In de praktijk blijkt het criterium van nuldelijns aanwezigheid te zijn gehanteerd bij recente inkringing. Bij CLAS zijn er tussen 2011 en 2013 7 formatieplaatsen geestelijke verzorging opgeheven¹⁰ door DGV en is er 1 voor teruggekomen door de overgang van de EOD van Interservice naar CLAS. Deze formatieplaatsen zijn veelal opgeheven conform

---

¹⁰ Zoals eerder gesteld zijn deze functies niet elders ingevuld en is dit via vacaturemanagement opgevangen, in afwachting van de uitkomsten van het onderhavige onderzoek.

opheffingen of samenvoegingen, of door vermindering op een plek waar meer geestelijk verzorgers werkzaam zijn. De mutaties zoals hierna weergegeven, illustreren dit:

- Assen: 1 fte in mindering (op 2 fte) bij de opleidings- en ondersteunings-eenheden;
- Garderen: 1 fte minder door fusie 200 en 101 bataljon bevoorrading en transport;
- 't Harde: 1 fte minder door fusie 11^e en 14^e compagnie AFDRA;
- Havelte: 1 fte minder door opheffing tankbataljon;
- Oirschot: 2 fte minder door opheffing tankbataljon en geniecompagnie;
- Schaarsbergen: 1 fte in mindering op formatie van 2 fte bij opleiding.

Bij de overige krijgsmachtdelen heeft sinds 2011 nog nauwelijks reductie plaatsgevonden in de formatie geestelijke verzorging. Bij het cluster Interservice is de EOD overgegaan naar CLAS, uiteraard met de betreffende geestelijk verzorger. Voorts nog één geestelijk verzorger bij Interservice (bij militair hospitaal van 2 naar 1) en één bij CLSK (vrij te plaatsen geestelijk verzorger is weggestreept).

Over de omvang van de formatie geestelijke verzorging hebben de HvD's een gedifferentieerd standpunt. Van de ene kant stelt men dat er nu reeds een tekort is. Dit komt mede door secularisering en individualisering, waardoor de contacten en de verzorging meer tijd vergen (meer 'maatwerk'); ook wordt er net als elders in de samenleving meer goede zorg gewenst. Ook het toenemend aantal uitzendingen en het vraagstuk van geweld in onze samenleving vraagt extra zorg en zeker ook voorbereiding en nazorg.

Aan de andere kant meent men dat evenredige krimp van de formatie geestelijke verzorging onvermijdelijk kan zijn. Hierbij dient men bij plaatsing oog te hebben voor verschillen in onderdeel, en voor uitzending.

De Hoofden Defensie-onderdelen CZSK, CLAS en CLSK benadrukken het grote belang van geestelijke verzorging op de werkvloer, en direct verbonden aan eenheid, legerplaats of schip. Regionalisering of met elders gedeelde geestelijke verzorging wijzen zij af, omdat dit indruist tegen de aard en de meerwaarde van het werk. Juist ook de krimp en rationalisatie binnen de krijgsmacht versterken het belang van de geestelijke verzorging als onderdeel binnen het totale zorgpalet. Slechts in geval van opheffing of samenvoeging van eenheden komt er mogelijk ruimte tot inkrimping van de geestelijke verzorging.

Overigens vindt men dat men momenteel eerder te weinig dan te veel geestelijke verzorging heeft, dus vrijkomende formatie kan prima elders worden ingezet. Missies en oefeningen leggen nu een (te) groot beslag op de geestelijke verzorging.

De Hoofden van KMar en CDC staan hier gezien de veelal regionale wijze van werken van de geestelijke verzorging in deze Defensieonderdelen wat anders in. Een proportionele krimp achten zij mogelijk en ook wenselijk omdat aldus de geestelijke verzorging ook zijn bijdrage levert aan de bezuinigingen. Overigens zal deze teruggang in de geestelijke verzorging bij de KMar beperkt blijven, omdat de KMar slechts beperkt krimpt (-7%). Bij CDC is een krimp van 21% voorzien, grotendeels door *outsourcing* van twee substantiële onderdelen.

2.3 Prognose omvang Defensie in 2016

Vanuit Defensie, Hoofddirectie Personeel, is in januari 2014 een prognose ontvangen van het aantal militairen in de diverse krijgsmachtdelen. Voor de jaren 2011 tot 2014 (telkens per 1 januari) zijn het de feitelijke cijfers. Daarnaast is een prognose gemaakt van de omvang per 1 januari 2016. Het betreft hier het maximum aantal.

Tabel 2.3 Aantal militairen per krijgsmachtsdeel, 2011-2014 (feitelijk) en 2016 (prognose)

Bezetting (VTE)	OPCO/DO	CZSK	CLAS	CLSK	KMAR	BS	CDC	DMO	Totaal
2011/Jan	KL	29	20.270	23	32	365	1.584	313	22.616
	KLU	18	112	7.548	5	251	1.129	566	9.629
	KM	8.469	127	298	4	220	630	279	10.027
	KMAR	14	49	0	5.935	21	122	1	6.142
	Totaal	8.530	20.558	7.869	5.976	857	3.465	1.159	48.414
2012/Jan	KL	26	18.771	36	44	364	1.449	234	20.924
	KLU	21	146	7.399	7	231	1.112	193	9.109
	KM	7.940	129	296	3	203	630	203	9.404
	KMAR	16	49	0	5.806	22	102	1	5.996
	Totaal	8.003	19.095	7.731	5.860	820	3.293	631	45.433
2013/Jan	KL	31	17.824	35	32	330	1.373	228	19.853
	KLU	17	524	6.661	6	216	1.086	192	8.702
	KM	7.849	139	290	9	189	607	166	9.249
	KMAR	17	48	0	5.702	24	103	8	5.902
	Totaal	7.914	18.535	6.986	5.749	759	3.169	594	43.706
2014/Jan	KL	37	17.568	45	47	319	1.223	279	19.518
	KLU	18	524	6.446	11	197	919	246	8.361
	KM	8.044	184	269	1	187	499	223	9.407
	KMAR	15	37	0	5.717	29	108	24	5.930
	Totaal	8.114	18.313	6.760	5.776	732	2.749	772	43.216
Numerus Fixus 2016	KL	18	16.066	33	14	319	1.385	223	18.058
	KLU	11	630	6.168	1	190	878	187	8.065
	KM	7.690	255	355	1	202	578	226	9.307
	KMAR	22	47	0	5.531	34	80	50	5.764
	Totaal	7.741	16.998	6.556	5.547	745	2.921	686	41.194

Voor ons doel is relevant het verloop tussen 1 januari 2011 en 1 januari 2016, een termijn van 5 jaar. Dit in verband met het uitgangspunt van de formatie van 150 fte geestelijke verzorging in 2011.

Uitgesplitst naar de vier krijgsmachtdelen plus Interservice is er vervolgens sprake van de volgende percentuele krimp van het aantal militairen:

Tabel 2.4 Reductie aantal militairen tussen 1 januari 2011 en 1 januari 2016

<i>krijgsmachtdeel</i>	<i>ontw. in %</i>
CZSK	-9,2%
CLAS	-17,3%
CLSK	-16,7%
KMar	-7,2%
Interservice	-20,6%
Totaal	-14,9%

Het aantal militairen zal in de genoemde periode van 5 jaar met 14,9% dalen. Het sterkste getroffen in dit verband is het cluster Interservice, alsmede de lucht- en landmacht. De minste daling zal zich voordoen bij de KMar en CZSK.

Aan de Hoofddirectie Personeel is de nadere specificatie van het Integrale Plaatsingsplan Geestelijke Verzorging 2013 (Bijlage 2) voorgelegd met de vraag of er sprake is van definitieve besluitvorming over samenvoeging of opheffing van de in dit Plaatsingsplan genoemde specifieke locaties of eenheden in de periode tot 2016. Door de Hoofddirectie is aangegeven dat definitieve besluitvorming hierover nog niet heeft plaatsgevonden. Wel zijn er – zoals we in het voorgaande al hebben geconstateerd - in de periode vanaf 1 januari 2011 met name bij CLAS al diverse sluitingen en samenvoegingen geweest waardoor er in de afgelopen drie jaar ook al een aantal formatieplaatsen van geestelijk verzorgers zijn verdwenen. Dit is in paragraaf 2.2.2 nader beschreven.

Prognose vraag naar vormingswerk op Vormingscentrum DGV (Beukbergen)

Vanaf 2015 is er sprake van Vraag en Aanbod Management wat betreft het vormingswerk op het Vormingscentrum DGV. De HvD's hebben de formatie van 14 fte in 2011 inmiddels teruggebracht naar 11 fte. Deze formatie is in overeenstemming met het budget van de afgelopen jaren (circa 1,2 miljoen euro).

De Directeur verwacht in de nieuwe situatie van de komende jaren geen grote veranderingen in de vraag. De initiële vormingsconferenties zullen wat minder worden in vergelijking met 2011 en de jaren daarvoor, de FLO-conferenties juist wat meer. Het aantal onderdeelconferenties is iets toegenomen. De vraag naar uitzendconferenties is niet te voorspellen, net zo min als de deelname aan themaconferenties.

Op het Vormingscentrum wordt circa 55% van de tijd besteed aan het primaire proces van vorming, de overige tijd is studie, ontwikkeling cursussen, overleg, functie van kennis- en documentatie, e.a. De Directeur verwacht met de huidige formatie geestelijke verzorging goed uit te komen. Uiteraard zal een structurele achteruitgang in de vraag naar vormingswerk gevolgen hebben voor de formatie.

2.4 Conclusies ten aanzien van de omvang

De eerste onderzoeksvraag luidde:

Wat zou op basis van de taken en functies als gevolg van de nuldelijns aanwezigheid, alsmede op basis van het feitelijke gebruik ervan in de afgelopen jaren, de benodigde omvang van de geestelijke verzorging bij Defensie moeten zijn vanaf 2016?

Op basis van de in het voorgaande beschreven onderzoeksresultaten, komen wij tot de volgende conclusies:

- 1) De huidige praktijk van de geestelijke verzorging kenmerkt zich door een nadruk op presentie en verzorging en begeleiding. Ruim de helft van de tijd (56%) wordt hieraan besteed. Beide clusters van activiteiten staan ook sterk met elkaar in verbinding, in de zin dat de laagdrempelige contacten en aanwezigheid op de werkvloer een basis voor nadere verzorging en begeleiding vormen. Voor zover de geestelijk verzorgers hun tijd anders willen besteden, betreft dat een uitwisseling tussen beide activiteiten-clusters. Voorts is de tijdsbesteding aan verzorging en begeleiding in de afgelopen drie jaren duidelijk toegenomen. Via presentie wordt bijna 60% van de militairen bereikt. Ongetwijfeld hangt hiermee ook samen dat tweederde van de militairen de geestelijke verzorging voldoende tot goed bereikbaar; een heel kleine groep vindt hen slecht bereikbaar.
Tot de onderzoeksopdracht behoorden geen vragen over de inhoudelijke thema's, behoefte en effecten van de geestelijke verzorging¹¹. Wel menen wij op basis van de bovengenoemde resultaten te kunnen concluderen dat het werken in de nuldelijn de feitelijke en gewenste basis blijkt te zijn van de geestelijke verzorging. Behoud van nuldelijns aanwezigheid bij eenheden en op locaties is ons inziens daarom van primair belang.
- 2) Kijken we naar de (impliciete) criteria, dan blijkt uit de door DGV overlegde plaatsingsplannen voor de geestelijke verzorging dat deze nuldelijns aanwezigheid de facto ook een centraal criterium voor plaatsing vormt. Op nagenoeg alle locaties en bij de meeste eenheden is geestelijke verzorging aanwezig. In die zin is er sprake van compartimentalisering. Dit blijkt ook uit het relatief hoge aantal geestelijk verzorgers bij CZSK, omdat de gewenste aanwezigheid bij vaarbewegingen langer dan 6 weken nu eenmaal een grote inzet van formatie van geestelijke verzorging vergt. Bij KMar en CDC wordt door de geestelijke verzorging grotendeels regionaal gewerkt. Dit resulteert erin dat er relatief weinig geestelijk verzorgers zijn en dat de militairen van deze krijgsmachtdelen minder contacten met de geestelijke verzorging blijken te hebben.

---

¹¹ Dit komt aan de orde in een tweede vervolgonderzoek.

Het aanbod is niet denominatie-specifiek, want aan een eenheid (bataljon of squadron) is telkens slechts één geestelijk verzorger van één van de drie grote denominaties verbonden. Dit geldt ook bij uitzendingen of langdurige oefeningen/vaarbewegingen. Wel is het zo dat op grote legerplaatsen meerdere geestelijk verzorgers aanwezig zijn doordat er meerdere eenheden zijn gelegerd. Het criterium van denominatie-specifieke invulling stuit uiteraard allereerst op de praktische (financiële) beperkingen. Tegelijkertijd blijkt er ook relatief weinig denominatie-specifieke taken te worden vervuld (vieringen, rituelen e.d.), en is ook vanuit de militairen een specifieke denominatieve vraag of voorkeur beperkt, zoals we nog zullen zien in hoofdstuk 3. Ook de geestelijk verzorgers zelf rapporteren een grote transfercapaciteit, in de zin dat men goed in staat is om ook militairen buiten de eigen denominatie geestelijke verzorging te geven (zie ook hiervoor hoofdstuk 3).

Een uitzondering op de niet denominatie-specifieke invulling vormen de geestelijk verzorgers bij de grote opleidingen van de vier krijgsmachtdelen, waar met het oog op goede verzorging en vorming relatief veel geestelijke verzorging wordt ingezet. Hierbij wordt dan gekozen voor een vertegenwoordiging van alle drie grote denominaties.

- 3) Het aantal militairen bij de krijgsmacht krimpt tussen 2011 en 2016 met circa 15%. In dit onderzoek is geen expliciete behoeftevraag gesteld, zodat wij geen nauwkeurig beeld ervan hebben of de formatie geestelijke verzorging in 2011 die als vertrekpunt fungeert, op dat moment wel voldoende was. Wel hebben wij de Hoofden Defensie-onderdelen geïnterviewd, die in meerderheid duidelijk aangeven dat wat hen betreft bezuiniging op de geestelijke verzorging onwenselijk is.

Op basis van ons onderzoek kunnen we concluderen dat een eventuele reductie uitsluitend toegepast zou dienen te worden indien op de nuldelijns aanwezigheid geen inbreuk wordt gedaan. Met andere woorden, een reductie van de geestelijke verzorging achten wij mogelijk, voor zover deze samenvalt met het opheffen van eenheden en locaties. Bij CLAS is dit in de afgelopen jaren ook het geval geweest en is het aldus mogelijk gebleken om reductie van de geestelijke verzorging niet ten koste te laten gaan van de nuldelijns aanwezigheid.

Door Defensie is aangegeven dat er nog geen definitieve besluiten voorliggen over samenvoegingen of sluitingen in de resterende periode tot 2016. Dit betekent dat we wat betreft de compartimenten niet verder kunnen kijken dan de feitelijke situatie eind 2013, zoals die ook in de Integrale Plaatsingsplannen van DGV is verwerkt (zie Bijlage 2).

- 4) De omvang van de formatie geestelijke verzorging op het Vormingscentrum DGV is sinds 2011 met 3 fte gekrompen (-21%) en is naar verwachting de komende jaren in overeenstemming met de vraag naar vorming.

2.5 Scenario's voor de omvang van geestelijke verzorging in 2016

Allereerst worden drie scenario's gepresenteerd wat betreft een mogelijke reductie van de eenheidsgebonden geestelijke verzorging. Daarna volgen twee scenario's voor een mogelijke reductie van de niet-eenheidsgebonden formatie. Na deze presentatie van scenario's besluiten we deze paragraaf met een overzicht waaruit blijkt wat de combinatie van één van de eenheidsgebonden scenario's met één van de niet-eenheidsgebonden scenario's voor een effect heeft op de totale formatie van geestelijke verzorging.

Omvangscenario 1: proportionele reductie van de eenheidsgebonden formatie

In dit eerste scenario is sprake van een reductie van 15% van de formatie geestelijk verzorgers in de nuldelijn. Deze reductie is proportioneel in relatie tot de afname van het aantal militairen tussen 2011 en 2016. Er is geen rekening gehouden met de ontwikkeling in het aantal compartimenten (eenheden, locaties e.d) Het aantal geestelijk verzorgers loopt in dit scenario terug tot 99 in 2016 (tabel 2.1).

Tabel 2.5 Eenheidsgebonden geestelijke verzorging (scenario 1: proportionele reductie)

	2011	2013	2016*
CLAS	50	44	41
CZSK	29	29	26
CLSK	18	17	15
KMar	11	12	10
Interservice	9	7	7
Totaal	117	109	99

* Aantallen per onderdeel in 2016 afgerond op hele fte.

Omvangscenario 2: reductie van de eenheidsgebonden formatie conform reductie van compartimenten

In dit tweede scenario wordt een reductie van de eenheidsgebonden geestelijke verzorging afhankelijk gemaakt van de teruggang in het aantal compartimenten. Daarvoor blijkt het huidige plaatsingsplan van DGV richtinggevend, omdat hier het criterium van compartimenten strikt is gevolgd. Aangezien er vanuit Defensie geen definitieve besluitvorming voorligt wat betreft het aantal compartimenten in 2016, vormt de situatie van eind 2013 het uitgangspunt. Daarbij zal eventuele vermindering van compartimenten in de komende periode tot additionele reductie van geestelijke verzorging leiden. Een en ander resulteert in een krimp naar 109 geestelijk verzorgers in de nuldelijn (-6,8%), minus het aantal op basis van eventuele additionele reductie van compartimenten.

Tabel 2.6 Eenheidsgebonden geestelijke verzorging (scenario 2: reductie conform compartimenten)

	2011	2013	2016*
CLAS	50	44	44 (minus PM)
CZSK	29	29	29 (minus PM)
CLSK	18	17	17 (minus PM)
KMar	11	12	12 (minus PM)
Interservice	9	7	7 (minus PM)
Totaal	117	109	109 (minus PM)

* Extra vermindering van het aantal fte na additionele reductie in het aantal compartimenten is weergegeven met een PM-post .

Omvangscenario 3: geen reductie van de eenheidsgebonden formatie

Aangezien in dit onderzoek geen expliciete behoeftevraag is gesteld, kunnen wij zoals al eerder gesteld niet aangeven of de formatie geestelijke verzorging in 2011 die als vertrekpunt fungeert, wel voldoende was. Eventueel vrijkomende formatie door opheffing of samenvoeging van eenheden is mogelijk elders nodig, waar nu knelpunten zijn ontstaan. In dit derde scenario wordt daarom de mogelijkheid aangegeven om geen reductie van geestelijke verzorging toe te passen.

Omvangscenario 4: proportionele reductie van de niet-eenheidgebonden formatie

In 2011 waren er 33 niet-eenheidgebonden geestelijk verzorgers. De 4 geestelijk verzorgers betrokken bij veteranenzorg zijn buiten dit onderzoek gehouden. Een proportionele reductie van 15% van de resterende 29 fte komt dan neer op (afgerond) 4 fte. Als we het aantal HvD's en geestelijk verzorgers bij de kleine denominaties constant houden, dan dient deze reductie te worden gerealiseerd bij de formatie bij het Vormingscentrum en bij de overige formatie bij DGV. Het aantal bij het Vormingscentrum DGV is reeds gedaald met 3 fte, gezien het voor de komende jaren naar verwachting beschikbare budget van 1,2 miljoen. Bij de stafmedewerkers en vrij te plaatsen geestelijk verzorgers die nu bij DGV zijn ondergebracht, resteert dan in 2016 een reductie van 1 fte ten opzichte van 2011.

Tabel 2.7 Formatie van niet-eenheidgebonden geestelijke verzorging (scenario 4: proportionele reductie)

	2011	2013	2016
HvD's grote denominaties	3	3	3
Kleine zi's	6	6	6
Overig DGV	6	7	5
Vormingscentrum DGV	14	11	11
Veteranenzorg	4	4	4
Totaal	33	31	29

Omvangscenario 5: proportionele reductie van de niet-eenheidgebonden formatie, plus extra IGV

In het verdelingsonderzoek dat in hoofdstuk 3 wordt gepresenteerd, zijn bij de militairen geen aanwijzingen gevonden voor de noodzaak tot uitbreiding van de kleine denominaties. Het aantal militairen met een voorkeur voor één van de drie kleine denominaties was bijzonder klein. De minimale formatie van 2 geestelijk verzorgers voor deze richtingen lijkt dan ook vanuit dat oogpunt ruimschoots voldoende.

Met betrekking tot de IGV zijn er door verschillende HvD's en het Hoofd Islamitische Geestelijke Verzorging niettemin argumenten aangedragen om de formatie IGV uit te breiden. Het betrof de volgende argumenten:

- Problematische situatie van moslims in onze samenleving (discriminatie, laag maatschappelijk aanzien, mogelijke radicalisering, e.d.). Dit vraagt extra zorg en begeleiding voor deze militairen, alsmede advisering en voorlichting naar derden.
- Voorlichting over uitzendingen die veelal in moslimgebieden zijn. Dit behoort tot de 'levensbeschouwelijk kenniscentrum'-taak van de geestelijke verzorging zoals beschreven in het Besluit Functionele Kaders 2011; de IGV wordt hiervoor ook benaderd.

- De sterke culturele en religieuze diversiteit binnen de ‘groep’, groter dan bij de andere twee kleine denominaties.

In dit scenario wordt een extra formatie van 2 geestelijk verzorgers voor de IGV opgenomen. Dit resulteert zoals aangegeven in Tabel 2.8 in een niet-eenheidgebonden formatie van 31 fte in 2016.

Tabel 2.8 Formatie van niet-eenheidgebonden geestelijke verzorging (scenario 5: proportionele reductie, plus extra IGV)

	2011	2013	2016
HvD's grote denominaties	3	3	3
Kleine zi's	6	6	8
Overig DGV	6	7	5
Vormingscentrum DGV	14	11	11
Veteranenzorg	4	4	4
Totaal	33	31	31

Effect van combinatie van scenario's

Tot slot presenteren we hier de effecten op de totale formatie geestelijke verzorging zoals die voortvloeien uit een combinatie van scenario's wat betreft de reductie van eenheidgebonden en niet-eenheidgebonden formatie. In de tabel is de absolute en percentuele teruggang in de totale formatie geestelijke verzorging weergegeven in vergelijking met 2011 (formatie van 150 fte).

Tabel 2.9 Reductie formatie geestelijke verzorging in 2016 ten opzichte van 2011, op basis van een combinatie van scenario's

	<i>Niet-eenheidgebonden formatie GV</i>	
	Scenario 4: proportionele reductie	Scenario 5: extra IGV
<i>Eenheidgebonden formatie GV</i>		
Scenario 1: proportionele reductie	-22 -14,7%	-20 -13,3%
Scenario 2: reductie conform compartimenten*	-12 -8,0% (minus PM)	-10 -6,7% (minus PM)
Scenario 3: geen reductie eenheidgebonden GV	-4 -2,7%	-2 -1,3%

* Extra reductie van de GV na additionele reductie in het aantal compartimenten is weergegeven met een PM-post.

3 Verdeling geestelijke verzorging over de denominaties

3.1 Voorkeur van militairen

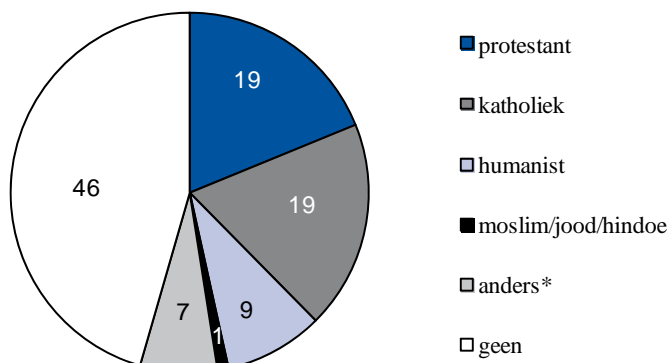
3.1.1 Levensbeschouwelijke of religieuze achtergrond van militairen

Allereerst is nagegaan welke levensbeschouwelijke of religieuze achtergrond militairen van huis uit hebben. Eenderde van de militairen is katholiek opgevoed, 28% komt van protestantse huize, en 4% vermeldt een overige levensbeschouwelijke achtergrond. In totaal heeft tweederde van de militairen een religieuze of levensbeschouwelijke opvoeding gehad, eenderde geen.

Vervolgens is gevraagd bij welk geloof of levensbeschouwing men zich nu het meest thuisvoelt (zie Figuur 3.1). Zoals te verwachten gezien de seculariseringstendens is het aantal militairen dat zich verbonden voelt met een religie of levensbeschouwing lager in vergelijking tot hun opvoeding. 54% geeft een of meer richtingen aan, terwijl 46% zegt dat hij of zij zich niet verbonden voelt met een religie of levensbeschouwing.

Het aandeel katholieken en protestanten is gelijk, beide 19%. Vervolgens komen de militairen die een humanistische verbondenheid vermelden (9%), 7% zegt meerdere of andere richtingen, en tot slot 1% joods, islamitisch of hindoe.

Figuur 3.1 Geloof of levensbeschouwing militairen (in %; n=1.327)

* O.a. een combinatie van meerdere stromingen, boeddhisme en spirituele stromingen.

Er zijn significante verschillen per krijgsmachtonderdeel. Bij CLAS zijn relatief meer humanisten (12% tegen 9% gemiddeld), bij CZSK minder katholieken (14% tegen 19%) en meer militairen zonder religie of levensbeschouwing (51% tegen 46%), en bij Interservice meer katholieken (24% tegen 19%) en minder militairen zonder religie of levensbeschouwing (40% tegen 46%). De verdeling binnen CLSK en KMar is overwegend conform de totale verdeling zoals gepresenteerd in Figuur 3.1.

Aan degenen die zich thuis voelen bij een of meer religies of levensbeschouwingen, is ook gevraagd hoe belangrijk dit voor hen is. Het blijkt dat ruim eenderde (37%) dit niet belangrijk vindt, eenderde enigszins belangrijk, en 29% (heel) belangrijk. In dit opzicht zijn er grote verschillen tussen de denominaties. De heel kleine groep militairen die tot één van de drie kleine denominaties met zending behoort, zegt met ruime meerderheid dat dit voor hen van belang is. Dit geldt ook voor de groep die een combinatie van richtingen aangeeft of een andere spirituele richting, zoals boeddhisme: driekwart van hen geeft aan dat dit voor hen van belang is.

Bij de grote denominaties is het beeld divers. Protestantse militairen geven wel in grote meerderheid (79%) het belang aan van hun religie of levensbeschouwing, maar bij katholieken (58%) en met name humanisten (33%) ligt dit aanzienlijk lager.

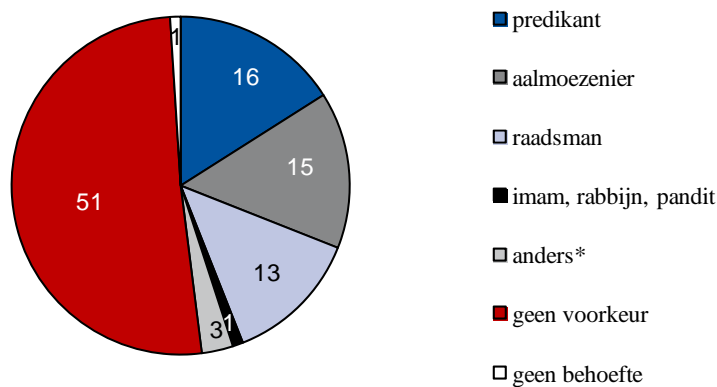
Wanneer we de diverse gegevens combineren, dan komen we op 35% van de militairen voor wie een specifieke (combinatie van) religie of levensbeschouwing van belang is.

Aan de andere kant is gevraagd of degenen die geen verbondenheid met religie of levensbeschouwing opgeven, niettemin toch op enige wijze geïnteresseerd zijn in geloof, levensbeschouwing of spiritualiteit. Dit blijkt deels het geval te zijn: 22% van hen geeft enige interesse aan, 8% nog iets meer, 70% heeft geen interesse. Er is dus wel bij een deel van deze militairen interesse, maar deze is blijkbaar niet specifiek aan een richting gebonden.

3.1.2 Voorkeur voor specifieke geestelijke verzorging

Aan de militairen is de vraag voorgelegd of en zo ja welke voorkeur ze hebben voor een geestelijk verzorger vanuit een bepaald geloof of levensbeschouwing. Op deze vraag geeft 48% te kennen een voorkeur te hebben, 52% geeft aan geen voorkeur¹² te hebben (zie Figuur 3.2). Deze 48% is als volgt verdeeld: 16% voor een protestantse geestelijk verzorger, 15% voor een katholieke geestelijk verzorger, 13% voor een humanistisch raadsman/-vrouw, 3% voor anders of meerdere voorkeuren, en minder dan 1 procent voor een geestelijk verzorger uit één van de kleine denominaties¹³.

Figuur 3.2 Voorkeur voor een geestelijk verzorger van een bepaalde denominatie (in %; n=1.416)

* O.a. een combinatie van meerdere stromingen, boeddhisme en geestelijk verzorgers zonder geloof/psychologen.

Ook wat betreft voorkeur voor geestelijke verzorging zijn er enkele verschillen tussen de krijgsmachtdelen, die niet verwonderlijk grotendeels te herleiden zijn tot de geconstateerde verschillen in religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond.

Bij CLAS zijn er zoals we hebben geconstateerd, relatief meer militairen met een humanistische achtergrond. Dit ‘vertaalt’ zich echter niet in een hogere voorkeur voor een humanistisch raadsman of -vrouw, maar in een relatief mindere voorkeur voor een predikant (-4 procentpunten) en vaker geen voorkeur (+5 procentpunten).

¹² Het blijkt dat 1% bij ‘anders namelijk’ aangeeft geen behoefte te hebben. Hieraan kan overigens geen grote betekenis worden toegekend, omdat er in dit onderzoek geen expliciete behoeftevraag is gesteld.

¹³ Op basis van een 95% betrouwbaarheidsinterval (plus of min 1,6%) zijn de exacte percentages als volgt:

	gemiddeld	ondergrens	bovengrens
protestantse GV	16,1%	14,5%	17,7%
katholieke GV	15,3%	13,7%	16,9%
humanistische GV	13,4%	11,9%	14,9%

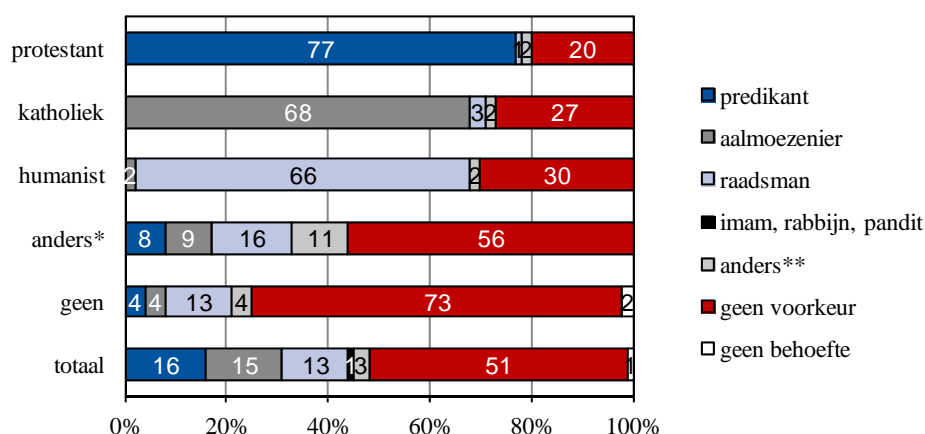
Bij CZSK zijn er minder katholieke militairen en meer zonder religie of levensbeschouwing. Dit komt deels in de voorkeur tot uiting: 4 procentpunten minder voorkeur voor een aalmoezenier, tegen 4 procentpunten meer voor een vlootpredikant.

Bij Interservice werken meer katholieken en juist minder militairen zonder religie of levensbeschouwing: dit komt op deze wijze ook tot uiting in de voorkeur voor geestelijke verzorging.

Bij CLSK en KMar is de verdeling wat betreft de religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond conform het totaalbeeld. Toch hebben militairen bij de KMar relatief meer voorkeur voor een legerpredikant (+6 procentpunten) en minder vaak geen voorkeur (-5 procentpunten).

Hoe hangt de voorkeur voor al dan niet een specifieke geestelijk verzorger nu samen met de eerder beschreven verbondenheid met geloof of levensbeschouwing (zie Figuur 3.3)?

Figuur 3.3 Voorkeur voor een geestelijk verzorger, al naar gelang eigen geloof of levensbeschouwing (in %; n=1.325)

* O.a. een combinatie van meerdere stromingen, boeddhisme en spirituele stromingen.

** O.a. een combinatie van meerdere stromingen, boeddhisme en Geestelijk verzorgers zonder geloof/psychologen.

Figuur 3.3 leidt tot de volgende vaststellingen:

- In het algemeen heeft men overwegend een voorkeur die overeenkomt met de eigen levensbeschouwelijke achtergrond. Het sterkste geldt dit voor protestanten (77%) en vervolgens zowel bij katholieken als humanisten ongeveer voor tweederde. Indien we overigens daarbij alleen kijken naar militairen voor wie naar eigen zeggen hun geloof of levensbeschouwing van (enig) belang is, dan wordt deze voorkeur voor een geestelijk verzorger van de eigen denominatie groter, gemiddeld zo'n 10%.
- Er zijn slechts 12 militairen vanuit de kleine denominaties in de responsgroep (circa 1%). Zij zijn niet in de figuur zichtbaar.
- De militairen die geen religieuze of levensbeschouwelijke verwantschap aangeven, hebben voor driekwart ook geen specifieke voorkeur; 13% van hen heeft een voorkeur voor een humanistisch raadsman of –vrouw.

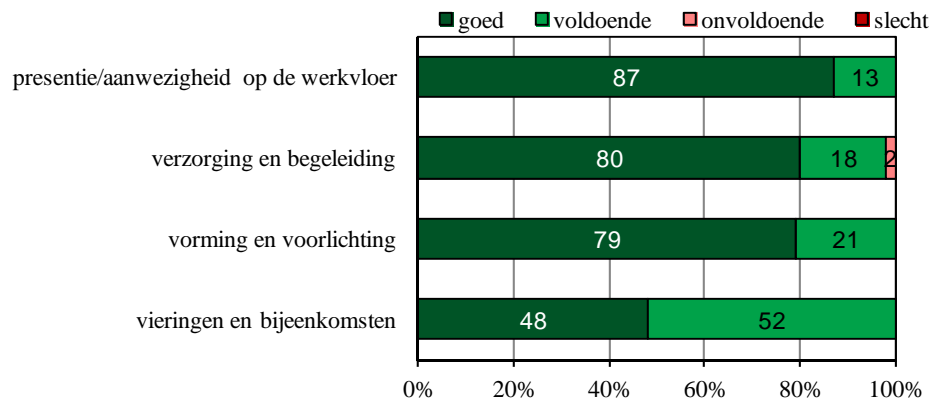
3.1.3 Transfercapaciteit

Onder transfercapaciteit wordt verstaan de mate waarin geestelijk verzorgers ook militairen met een andere of geen religie of levensbeschouwing kunnen ‘bedienen’. Dit kan worden gezien vanuit het standpunt van de geestelijk verzorger zelf, en uiteraard vanuit dat van de militairen.

Transfercapaciteit volgens geestelijk verzorgers

De eenheidsgebonden geestelijk verzorgers zelf rapporteren desgevraagd dat de aansluiting bij militairen met een andere of geen levensbeschouwing of religie grotendeels goed is dan wel voldoende. Slechts één geestelijk verzorger rapporteert deels slechte aansluiting bij de verzorging en begeleiding. De percentages zijn als volgt (Figuur 3.4):

Figuur 3.4 Aansluiting eenheidsgebonden geestelijk verzorgers bij militairen met geen of ander geloof of levensovertuiging (in %; n=71)

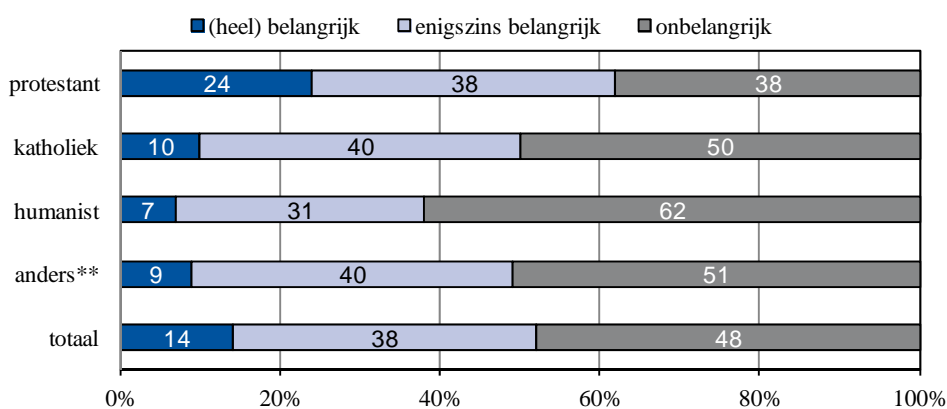

Er zijn geen verschillen tussen de grote denominaties. Ook de geestelijk verzorgers van de kleine denominaties geven een nagenoeg even hoge aansluiting aan bij militairen met geen of een andere religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond.

Transfercapaciteit volgens militairen

Er is aan de militairen gevraagd hoe belangrijk zij voor een geestelijk verzorger vanuit de eigen denominatie vinden (Figuur 3.5). In totaal geeft 52% van de militairen met een religieuze of levensbeschouwelijke verwantschap aan dat dit voor hen van belang is (veelal enigszins belangrijk, namelijk 38%). Van de heel kleine groep militairen die tot één van de drie kleine denominaties met zending behoort, zegt ook de helft dat een geestelijk verzorger van de eigen denominatie van belang is; dit geldt ook voor de groep die een combinatie van richtingen aangeeft of een andere spirituele richting, zoals boeddhisme. Protestantse militairen geven wel in ruime meerderheid (62%) het belang aan van een geestelijk verzorger uit de eigen denominatie; dit is bij katholieken (50%) en met name humanisten (38%) aanzienlijk lager.

Figuur 3.5 Belang voorkeur 'eigen' geestelijk verzorger, al naar gelang geloof of levensbeschouwing* (in %; n=673)

* Militairen zonder geloof zijn hier buiten beschouwing gelaten.

** O.a. een combinatie van meerdere stromingen, boeddhisme en spirituele stromingen.

Wanneer we de diverse gegevens combineren, dan kunnen we constateren dat 54% van de militairen een religieuze of levensbeschouwelijke verwantschap voelt. Circa de helft van hen geeft zoals hierboven vermeld aan dat contact met een geestelijk verzorger van de eigen denominatie voor hen (ten minste enigszins) van belang is. Dit betekent een groep van 28% van de militairen die zich verwant voelen met een religie of levensbeschouwing en voor wie contact met een geestelijk verzorger uit de eigen denominatie (ten minste enigszins) van belang is. Bij deze groep is er vermoedelijk wel enige transfercapaciteit aanwezig, maar deze is beperkt. Voor bijna driekwart van de militairen lijkt de transfercapaciteit in ieder geval geen probleem op te leveren.

Transfercapaciteit volgens de Hoofden van Dienst

De Hoofden van Dienst van de RKGV en de PGV geven aan dat het werk van de geestelijk verzorgers grotendeels buiten traditionele religieuze kaders is komen te staan. Sacramenten en rituelen zijn slechts een kleine onderdeel geworden van het werk; steeds minder militairen zijn verbonden met een bepaalde religieuze traditie of institutie. De geestelijk verzorgers maken hun eigen traditie en achtergrond dienstbaar aan het werk en de cultuur binnen Defensie. De eigen identiteit als ambtsdrager is voortdurend voorwerp van reflectie en profilering. Anderzijds is de ontmoeting met de seculiere wereld van Defensie ook een middel en aanleiding om de eigen traditie weer opnieuw toe te eigenen.

De inhoud van het werk en de cultuur binnen de krijgsmacht zijn veelal leidend, de vraag en levensbeschouwing van de militair staat voorop. Veel communicatie vindt plaats op het niveau van alledaagse kwesties, vervolgens rond existentiële en morele kwesties, en tot slot rond religie en levensbeschouwing. Daarbij is men er voor alle militairen, ongeacht religie of levensbeschouwing. De denominatieve kleur speelt voor veel militairen ook geen

rol, aldus de Hoofden van Dienst. In de praktijk kunnen de christelijke geestelijk verzorgers hiermee goed uit de voeten.

Vanuit humanistische hoek wordt hierbij deels aangesloten, in de zin dat de vraag van de militair leidend is. De raadsman of –vrouw werkt vanuit het idee van onderlinge verbondenheid ('horizontale transcendentie') en autonomie. Vanuit deze algemene waarden kan men met elke, ook een gelovige, militair communiceren; in geval van specifieke geloofsvragen of rituelen kan men desnoods doorverwijzen.

De HvD's van de grote denominaties benadrukken enerzijds de identiteit van de eigen denominatie en de daaruit voortvloeiende verschillen in de concrete geestelijke verzorging. Tegelijkertijd vraagt het werk van de geestelijk verzorger dat men met alle militairen kan werken, waarbij de overtuiging van de militair centraal staat en leidend is. Samenwerking met behoud van de eigen denominatieve identiteit resulteert in een sterke gezamenlijke en veelkleurige identiteit. Men opteert voor een inhoudelijk pluralisme in het aanbod. Tevens worden zending en eventueel het kerkelijk ambt gezien als de ultieme borging van de onafhankelijke positie en het ambtsgeheim van de geestelijk verzorger, en identiteitsbepalend wat betreft de positie die men als geestelijk verzorger inneemt en de waarden van waaruit men het werk doet.

De HvD's van de kleine denominaties stellen dat zichzelf en hun collega's voornamelijk werken voor de eigen religieuze groep. De typische vragen uit deze groep rond identiteit en status zijn bij uitstek door hen te behandelen. Waar nodig zetten zij zich overigens ook in voor andere militairen, voor zover hun beperkte nuldlijns aanwezigheid dit mogelijk maakt. Een voorbeeld hiervan zijn yoga en meditatie zoals die door de hindoe geestelijke verzorging wordt aangeboden.

Transfercapaciteit volgens de Hoofden Defensie-onderdelen

De Hoofden Defensie-onderdelen merken op dat in hun visie en perceptie de denominatieve invulling van geestelijke verzorging functioneel niet van belang is. Zij zien wel dat de denominatieve identiteit van een geestelijk verzorger voor de relatie met militairen soms effecten heeft. Deze zijn soms positief, bijvoorbeeld in gevallen van leven en dood, maar soms ook negatief in de zin dat men enige afstand tot een geestelijk verzorger van een andere denominatie voelt. Men merkt op dat het een verdienste van de DGV is dat het geheel ervaren wordt als één beroepsgroep of dienst binnen de krijgsmacht en niet als losse diensten naast elkaar. Vanuit de Hoofden Defensie-onderdelen gezien ligt het belang van de geestelijke verzorging vooral op het niveau van de zorgverlening, de vorming en symbolisering van essentiële waarden, en het creëren van sociale cohesie en vertrouwen. Het belang van inhoudelijke levensbeschouwelijke representatie is beperkt tot specifieke situaties. Dit betekent dat de transfercapaciteit volgens de Hoofden Defensie-onderdelen zeer groot dient te zijn en naar hun oordeel feitelijk ook is.

3.2 Conclusies ten aanzien van de denominatieve verdeling

De tweede onderzoeksvraag luidde: *Wat zou bij de geestelijke verzorging bij Defensie de verdeling naar denominatie moeten zijn vanaf 2016?*

De in het onderzoek verzamelde gegevens vatten wij samen in de volgende conclusies:

- 1) Gevraagd naar hun voorkeur voor geestelijke verzorging, geeft 52% aan geen voorkeur te hebben. Daarnaast is de voorkeur voor de grote denominaties als volgt: PGV 16%, RKGV 15% en HGV 13%. Verder geeft 3% aan een combinatie of een andere voorkeur te hebben, en minder dan 1% heeft een voorkeur voor één van de kleine denominaties.
- 2) 54% van de militairen geeft een religieuze of levensbeschouwelijke verwantschap aan. Circa de helft van hen vindt contact met een geestelijk verzorger van de eigen denominatie (ten minste enigszins) van belang is. Dit betekent een groep van 28% van de militairen die zich verwant voelen met een religie of levensbeschouwing en voor wie contact met een geestelijk verzorger uit de eigen denominatie (ten minste enigszins) van belang is. Voor deze groep is het belangrijk dat er een aanzienlijke denominatieve diversiteit en spreiding blijft bestaan.
- 3) De transfercapaciteit, i.c. de mate waarin geestelijk verzorgers aansluiting kunnen vinden bij militairen met een andere of geen religie of levensbeschouwing, vinden de geestelijk verzorgers zelf unaniem (veelal) goed tot voldoende. Dit betreft ook vieringen en bijeenkomsten, al is daar het oordeel voor de helft goed en voor de helft voldoende. Deze hoge transfercapaciteit is ook af te lezen uit het gegeven dat militairen die zich rekenen tot een geloof of levensbeschouwing (54%), voor de helft toch aangeven dat zij een geestelijk verzorger vanuit de eigen denominatie niet belangrijk vinden. Uitsluitend onder de protestanten is er een substantiële groep van 24% die dit (heel) belangrijk vindt.
- 4) De geestelijk verzorgers van de kleine denominaties geven zelf aan dat zij ook voldoende aansluiting kunnen vinden met andere militairen dan die van de eigen groep. Niettemin werkt men toch vooral voor de eigen groep en hoofdzakelijk vanuit een eerstelijns positie.
- 5) In het onderzoek onder de militairen is geen directe aanwijzing gevonden voor extra IGV. Ook vanuit de Hoofden Defensie-onderdelen wordt een eventuele toename van het aantal moslim-militairen niet herkend. Op basis van informatie vanuit enkele HvD's en het Hoofd van de IGV zelf zijn wel enkele andere argumenten voor eventuele uitbreiding van de IGV aan te dragen dan de toename van het aantal moslim militair-

ren. In de eerste plaats de problematische situatie van moslims in onze samenleving (discriminatie, laag maatschappelijk aanzien, mogelijke radicalisering, e.d.), die extra zorg en begeleiding voor deze militairen vergt en tevens advisering en voorlichting naar derden. In de tweede plaats voorlichting in het kader van uitzending die veelal in moslimgebieden plaatsvindt. In de derde plaats de sterke culturele en religieuze diversiteit binnen de 'groep', die groter is dan bij de andere twee kleine denominaties.

- 6) Een aantal elementen in de uitkomsten van het onderzoek roept vragen op bij de strikt denominatieve verdeling van de geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht. Om te beginnen heeft de helft van de militairen geen specifieke denominatieve voorkeur voor geestelijke verzorging. Daarnaast is er geen ongenoegen waargenomen ten aanzien van het gegeven dat in de praktijk op veel plaatsen of bij veel gelegenheden slechts één geestelijk verzorger aanwezig is. Voorts rapporteren de geestelijk verzorgers zelf een hoge transfercapaciteit en blijken specifieke denominatieve activiteiten een beperkt tijdsbeslag te leggen. Ten slotte merken de Hoofden Defensie-onderdelen op dat de denominatieve kleur van de geestelijk verzorgers functioneel niet van belang is. Deze elementen geven aanleiding tot een bezinning op de vanzelfsprekende denominatieve nadruk in de organisatie van de geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht. In het kader van dit deelonderzoek is daarover niet veel meer te zeggen dan dit. De ontwikkeling van een inhoudelijk onderbouwde visie op een toekomstbestendige invulling van de geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht zou gebaat zijn bij nader onderzoek bij de categorie militairen die 'geen voorkeur' heeft, een meer precieze analyse van de aard van de denominatieve achtergrond van de geestelijke verzorging, en nadere reflectie op de verhouding tussen Defensie en de Zendende Instanties.

3.3 Scenario's voor de verdeling van geestelijke verzorging

Verdelingsscenario 1: verdeling volgens expliciete voorkeursleutel

In dit eerste scenario wordt als verdelingscriterium gehanteerd de expliciete voorkeur voor zover aangegeven door militairen: 44% heeft een dergelijke voorkeur uitgesproken (Figuur 3.3). Omgerekend naar 100% geeft dit (afgerond) een sleutel¹⁴ van:

- PGV: 36%
- RKGV: 34%
- HGV: 30%

Deze sleutel dient te worden toegepast op de eenheidgebonden formatie geestelijke verzorging in 2016, al naar gelang het scenario dat wordt gekozen. De sleutel kan ook worden toegepast op de formatie binnen het Vormingscentrum DGV, overig DGV en veteranenzorg.

Verder kan dit scenario al dan niet worden aangevuld met de eerder gesuggereerde uitbreiding van de IGV met 2 formatieplaatsen.

Verdelingsscenario 2: verdeling volgens expliciete voorkeursleutel, plus nader onderzoek naar invulling 'geen voorkeur'-geestelijke verzorging

In dit tweede scenario wordt als uitgangspunt genomen het in dit onderzoek vastgestelde gegeven dat ruim de helft van de militairen geen of een andere religieuze of levensbeschouwelijk achtergrond heeft dan de huidige denominaties die als zendende instanties voor Defensie zijn erkend, dat eveneens ruim de helft geen expliciete voorkeur heeft, en dat militairen met wel een voorkeur deze deels niet belangrijk vinden.

Ons inziens geven deze uitkomsten aan dat het uitgangspunt van geestelijke verzorging op denominatieve basis onder spanning raakt van de verschuivingen in de religieuze en levensbeschouwelijke context. Zonder een vernieuwde stevige onderbouwing van de geestelijke verzorging bij Defensie dreigt haar legitimatie in de toekomst ondergraven te worden. Als tweede scenario voor verdeling stellen wij daarom voor om in de context van onderzoek 2 ook een nadere studie te verrichten naar de mogelijke invullingen van geestelijke verzorging voor militairen en situaties 'zonder voorkeur'. Deze nadere studie kan de reflectie op een toekomstbestendige Dienst Geestelijke Verzorging dienen.

---

¹⁴ Vergelijk noot 9 voor de exacte percentages en betrouwbaarheidsintervallen.

4 Ondersteuning van de geestelijke verzorging

4.1 Locale ondersteuning

In 2011, het vertrekpunt van dit onderzoek, was de formatie direct aan het ambt van geestelijk verzorger gerelateerde ondersteuning in totaal 32 fte. Eind 2013 was deze formatie inmiddels met 4 fte teruggebracht tot 28 fte ondersteuning. Deze reductie betrof de lokale ondersteuning, met andere woorden de formatie die gekoppeld was aan de geestelijke verzorging op de eenheden en/of opleidingslocaties.

De formatie ondersteuning eind 2013 was als volgt verdeeld:

- 19 fte lokale ondersteuning (25 personen)
- 6 fte bij DGV
- 3 fte op het Vormingscentrum DGV

In het kader van de vraag naar de gewenste omvang van de geestelijke verzorging in 2016 is in dit onderzoek ook de vraag meegenomen naar de omvang en inzet van de formatie ondersteuning. Daartoe is aan de betreffende zogeheten algemeen medewerkers GV (n=34) zelf een korte vragenlijst gestuurd over hun tijdsbesteding. Daarbij is onderscheid gemaakt naar de drie clusters van taken zoals neergelegd in de functie-omschrijving, namelijk het cluster contact en informatie, secretariële ondersteuning en projectmatige ondersteuning.

Daarnaast is de mening van de Hoofden van Dienst, de geestelijk verzorgers, de Directeur van het Vormingscentrum DGV, de Directeur DGV en het Hoofd Ondersteunend Personeel gepeild.

In de rest van deze paragraaf concentreren wij ons op de lokale ondersteuning, de omvangrijkste groep. In paragraaf 4.2 komt de ondersteuning bij DGV en het Vormingscentrum DGV aan de orde.

4.1.1 Huidige plaatsing en tijdsbesteding van de lokale ondersteuning

Plaatsingsschema

In 2011 is een formatie voor lokale ondersteuning toegekend van 23 fte. De norm hiervoor was 0,5 fte per eenheid en 0,5 fte bij een opleidingslocatie. In het recente plaatsingsoverzicht per

1 januari 2014 blijkt de formatie, zoals hierboven al aangegeven, inmiddels te zijn gereduceerd tot 18,7 fte¹⁵ (25 personen), met name vanwege de sinds 2011 ingezette krimp bij Defensie.

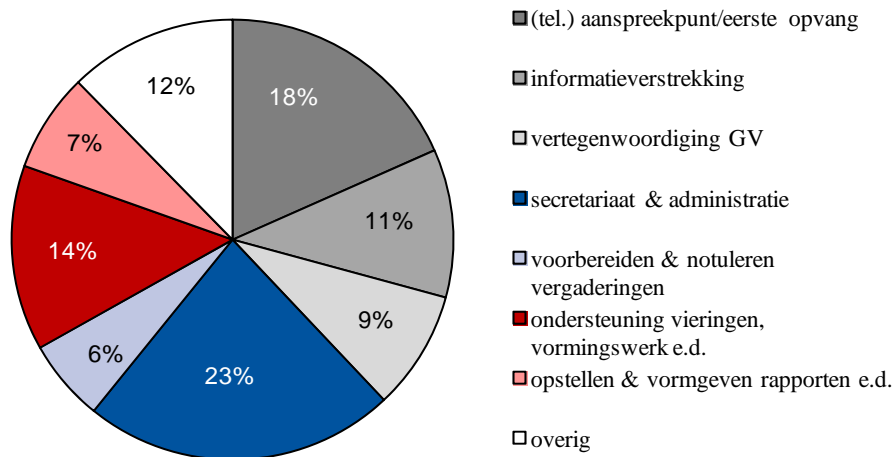
De meeste algemeen medewerkers GV (16) blijken feitelijk ingezet op locaties waar drie of meer geestelijk verzorgers werkzaam zijn, dan wel voor een HGVD. De andere 9 werken op locaties waar minder geestelijk verzorgers aanwezig zijn, al kan men daarbij soms ook een landelijke taak hebben of (incidenteel) ook voor geestelijk verzorgers van andere locaties werken (bijvoorbeeld die bij de KMar).

Tijdsbesteding

Aan de algemeen medewerkers op locatie is een korte vragenlijst toegestuurd over tijdsbesteding. Van hen heeft 68%¹⁶ de vragenlijst ingevuld. Het gaat bij deze medewerkers om gemiddeld 0,75 aanstellingen. Gemiddeld is men ruim 10 jaar werkzaam als algemeen medewerker DGV. De meesten werken voor gemiddeld zo'n 3 geestelijk verzorgers. Daarnaast hebben 4 van hen (ook) een landelijke taak, bijvoorbeeld voor een HGVD.

In Figuur 4.1 wordt een overzicht gegeven van de tijdsbesteding, waarbij louter degenen zijn opgenomen die uitsluitend een lokale taak hebben en niet voor een HGVD werken.

Figuur 4.1 Tijdsbesteding van algemeen medewerkers DGV die uitsluitend op locatie werken (in %; n=13)

¹⁵ Hierbij is de ondersteuning van de JGV uit de lokale formatie gehaald.

¹⁶ Non-respons is inclusief 2 lokale ondersteuners die per abuis niet zijn benaderd.

Het eerste cluster werkzaamheden (in de Figuur met grijze tinten aangegeven) rond contact tussen geestelijke verzorging en de militairen (aanspreekpunt & eerste opvang, informatieverstrekking en vertegenwoordiging geestelijke verzorging) vergt 38% van de tijd.

Een tweede cluster werkzaamheden (blauw) is vooral van administratieve aard: secretariaat, notulering e.d. Deze werkzaamheden vergen wat minder tijd van de medewerkers dan het bovengenoemde cluster, namelijk 29%. Dit betreft met name (23%) de secretariële en administratieve ondersteuning.

Het derde cluster van meer projectmatige werkzaamheden (rood) vergt wat minder tijd, namelijk 21%. Tot slot resteert 12% van de tijd voor een reeks diverse, deels met de overige activiteiten overlappende werkzaamheden.

De 4 algemeen medewerkers DGV die lokaal gestationeerd zijn maar daarnaast veel landelijk werken, besteden duidelijk meer tijd aan het cluster van administratieve ondersteuning (45% tegen 29%) en daarentegen minder aan de contact-werkzaamheden (23% tegen 38%).

Desgevraagd geeft gemiddeld de helft van de algemeen medewerkers aan dat ze ruim voldoende tijd hebben voor de diverse werkzaamheden, ruim eenderde van hen zegt net voldoende tijd, en een kleine groep heeft te weinig tijd. Wat betreft administratieve ondersteuning zit men het meest ruim in de tijd, terwijl bij de projectmatige activiteiten men de meeste knelpunten qua tijd ervaart.

4.1.2 Belang van de lokale ondersteuning

Visie van de geestelijk verzorgers

Van de eenheidsgebonden geestelijk verzorgers wordt 70% ondersteund door een algemeen medewerker DGV, eventueel samen met andere geestelijk verzorgers. Dit verschilt overigens sterk naar krijgsmachtdeel: bij de KMar is dit percentage het laagste, namelijk ruim 40%, bij de andere rond de 70%, bij CLSK 100%.

Aan de geestelijk verzorgers is gevraagd hoeveel uur per week ondersteuning zij nodig hebben. Voor het cluster contact komt dit neer op 7 uur, voor het cluster administratieve ondersteuning 5 uur en voor de meer projectmatige ondersteuning 4 uur. Voor overige activiteiten gemiddeld 1 uur. Deze rangorde en ook onderlinge verhouding van tijdsbesteding wat betreft de diverse clusters van activiteiten komt grotendeels overeen met de door de algemeen medewerkers zelf gerapporteerde tijdsbesteding (zie Figuur 4.1).

De gewenste ondersteuning overtreft daarbij verre de feitelijk stand van zaken. Het is overigens de vraag hoe noodzakelijk deze ondersteuning daadwerkelijk is. Het blijkt namelijk ook dat geestelijk verzorgers zonder ondersteuning minder behoefte eraan zeggen te hebben dan degenen met ondersteuning. Aan de andere kant heeft slechts 6% van de geestelijk verzorgers die ondersteuning hebben, regelmatig of vaak praktische problemen door gebrek aan ondersteuning. Bij de geestelijk verzorgers zonder ondersteuning geldt dit voor 30%.

Visie van de HvD's van de grote denominaties

Over het belang van de ondersteuning wordt ook door de HvD's verschillend gedacht. Eén HvD verkiest bezuiniging op ondersteuning boven die op geestelijk verzorgers. Op de werkvloer is z.i. de situatie wat ambivalent: soms klagen geestelijk verzorgers over te weinig ondersteuning, soms kost het hen alleen maar tijd. De kwaliteit van de ondersteuning is ook erg divers. Hij bepleit in ieder geval voor behoud van de ondersteuning bij de HvD's en bij de HGVDO's. Deze clusters van ondersteuning zouden dan ook bij de organisatie en ondersteuning van projecten en betrokken kunnen worden. Het gaat dan meer in de richting van een projectgestuurde inrichting van de ondersteuning. Los hiervan meent hij dat er in plaats van de huidige, op de uitvoering (eerste opvang, agendabeheer, administratie e.d.) gerichte ondersteuning, meer behoefte is aan gespecialiseerde en deels hoger opgeleide ondersteuning.

Zijn collega HvD meent in lijn hiermee desgevraagd dat eerste opvang door de algemeen medewerkers absoluut niet wenselijk is. De ondersteuning op de werkplekken zou weg kunnen en in plaats daarvan dienen 2 of 3 ondersteuners aan de HGVDO's te worden gekoppeld. Ook deze HvD pleit voor clustering van de ondersteuning, met de nadruk op administratieve ondersteuning.

De derde HvD heeft een wat andere visie en ziet het als een groot voordeel dat algemeen medewerkers ergens lang zitten en een stevig lokaal netwerk hebben opgebouwd. De geestelijk verzorgers zijn daarentegen vaak passanten die maximaal 5 jaar werken op een

bepaalde plaats. Een goede verspreiding van algemeen medewerkers door het land is zijns inziens wenselijk. Door de logistieke en administratieve ondersteuning kunnen de geestelijk verzorgers zich blijven richten op de eigen kerntaken. Overigens doen door de digitale communicatiemiddelen geestelijk verzorgers ook al veel zelf (agendabeheer, reizen boeken, ed.).

Visie van de Directeur DGV en het Hoofd Ondersteunend Personeel

Wat betreft de ondersteuning van de geestelijk verzorgers door de algemeen medewerkers, stelt de Directeur DGV dat eerste opvang geen taak is van de algemeen medewerker, tenzij ingevuld door een vorm van directe doorverwijzing naar de geestelijke verzorging. Een gesprek met een militair kan al snel leiden tot een onmogelijke positie, omdat de algemeen medewerker zich niet kan beroepen op een ambtsgeheim. Recent heeft hij deze kwestie ook per brief bij de algemeen medewerkers aangekaart. Eerste opvang is een taak van de geestelijk verzorger zelf; in dit licht verdient verhoging en/of verbetering van de bereikbaarheid van de geestelijke verzorging middels digitale middelen de voorkeur. De algemeen medewerkers zijn er met name voor de administratieve ondersteuning, en zouden daarom beter geconcentreerd rond de HGVD0's kunnen worden, bij wie veel administratieve taken liggen.

Het hoofd ondersteunend personeel ziet wel een toegevoegde waarde van de ondersteuning voor de bereikbaarheid en zichtbaarheid van de geestelijke verzorging, binnen uiteraard wel de vastgelegde functionele grenzen van de algemeen medewerkers. Zij meent dat er verschillende afwegingen te maken zijn. Enerzijds is clustering of concentratie van de algemeen medewerkers op grote locaties efficiënt en haalbaar met het oog op de administratieve ondersteuning, anderzijds kan dit haar inziens ten koste gaan van de bereikbaarheid en zichtbaarheid van de geestelijke verzorging op juist de kleinere locaties.

Argumentatie vanuit de militairen

Aan de militairen zijn geen vragen gesteld over de ondersteuning. Wel is hen gevraagd of zij de geestelijk verzorgers goed bereikbaar vinden. Als we degenen die hierover geen mening hebben buiten beschouwing laten (ruim een kwart van de militairen), dan vindt 90% van de militairen de geestelijk verzorgers goed tot voldoende bereikbaar. Er ligt op dit vlak dus geen knelpunt.

4.2 Overige ondersteuning

Medewerkers op bureau DGV

De algemeen medewerkers op het bureau van DGV (3 van de 6 hebben de vragenlijst ingevuld) werken bijna fulltime en zijn gemiddeld zo'n 6 jaar in dienst. Zij hebben een iets andere tijdsbesteding, in de zin dat binnen het cluster 'contact' informatievoorziening 20% van de tijd vergt, terwijl er minder tijd nodig is voor projectwerkzaamheden rond bijeenkomsten of vormgeving & drukwerk (samen 14%, tegen 21% bij de lokale medewerkers). Zij geven aan net voldoende tijd, dan wel te weinig tijd te hebben voor hun taken.

De HvD's en de Directeur DGV zijn enigszins verdeeld over de ondersteuning bij de HvD's. Allen zijn van mening dat de kleine denominaties een eigen algemeen medewerker nodig hebben gezien het kleine team dat landelijk werkt. Sommigen menen dat bij de grote denominaties mogelijk wat combinatie van de ondersteuning mogelijk is.

Medewerkers op Vormingscentrum DGV

De drie algemeen medewerkers op het Vormingscentrum DGV hebben allen (deels) de vragenlijst ingevuld. Zij werken fulltime en zijn gemiddeld zo'n 8 jaar in dienst. Zij hebben een geheel andere tijdsbesteding, namelijk ondersteuning van de vormingsbijeenkomsten en informatieverstrekking. Twee medewerkers geven aan dat er voor deze activiteiten voldoende tijd is, van één is dit niet bekend.

De Directeur van het DGV-Vormingscentrum geeft aan in de toekomst minder behoefte aan ondersteuning te hebben. In zijn visie kan de formatie terug van 3 naar 2 fte.

4.3 Conclusies ten aanzien van de ondersteuning

De derde onderzoeksvraag luidde: *Wat zou de benodigde omvang van de direct aan de functie van geestelijk verzorger gerelateerde ondersteuning moeten zijn vanaf 2016?*

Op basis van het onderzoek komen wij tot de volgende conclusies:

- 1) De omvang van de lokale ondersteuning is in 2011 vastgesteld op 23 fte. Op het meetmoment 1 januari 2014 bedraagt deze ondersteuning inmiddels 18,7 fte, zodat er reeds een reductie is gerealiseerd van bijna 19%. Deze is derhalve reeds omvangrijker dan de maximale proportionele reductie van de eenheidsgebonden formatie geestelijke verzorging.
- 2) De niet-locale ondersteuning bij DGV en op Vormingscentrum DGV is in omvang nog conform 2011. In het licht van de reeds ingezette krimp op het Vormingscentrum wordt daar een reductie met 1 fte verwacht.
- 3) De lokale ondersteuning in administratief opzicht is op dit moment weinig efficiënt. Er wordt slechts een beperkt deel van de tijd aan besteed, en men zit niet ruim in het werk. Aan de andere kant is er rond de HGVDO's sprake van een administratieve werkdruk. Clustering rond de HGVDO's is vanuit het oogpunt van administratieve ondersteuning wenselijk. Daarin kunnen ook de projectwerkzaamheden worden meegenomen, waarbij nu juist knelpunten bestaan.
- 4) De contact-functie van de lokale ondersteuners is voorwerp van discussie binnen de geestelijke verzorging. Enerzijds wordt deze ingezet voor de bereikbaarheid en zichtbaarheid van de geestelijke verzorging, anderzijds dreigt het gevaar van functieoverschrijding bij het fungeren als eerste opvang. In deze contactfunctie, bestaande uit eerste opvang, informatieverstrekking en bij gelegenheid vertegenwoordiging van de geestelijke verzorging, wordt ook de meeste tijd gestoken, namelijk 38%.

4.4 Scenario's voor de ondersteuning van de geestelijke verzorging

Ondersteuningsscenario 1: Proportionele reductie van de ondersteuning met 15%, met continuering contactfunctie van de lokale ondersteuning.

De lokale ondersteuning krimpt in dit scenario proportioneel aan het aantal militairen (circa -15%). De ondersteuning wordt op zoveel mogelijk locaties gehandhaafd, waarbij de huidige inzet met het oog op de contactfunctie kan worden verbeterd door herplaatsingen naar enkele (grote) locaties waar nu geen ondersteuning is, en door een meer gelijkmatige verdeling van de werkuren over meer werkdagen. Dit betekent een reductie van 23 fte naar circa 19 fte lokale ondersteuning in 2016.

Ook de ondersteuning op het Vormingscentrum DGV krimpt met 1 fte. De totale reductie in ondersteuning komt hiermee op circa -5 fte, namelijk van 32 fte naar 27 fte.

Ondersteuningsscenario 2: Reductie van de ondersteuning met 25%, met zowel continuering contactfunctie als clustering rond HGVDO's.

De lokale ondersteuning wordt in dit scenario alleen gehandhaafd op grote locaties waar drie of meer geestelijk verzorgers aanwezig zijn. Op deze wijze is de contactfunctie te combineren met een efficiënte administratieve inzet. Dit vergt circa 8 fte, op basis van het huidige plaatsingsplan en uitgaande van de bestaande norm van 0,5 fte per in aanmerking komende locatie. Daarnaast komen er 2 fte per HGVDO, hetgeen 8 fte betekent. In totaal resulteert dit in 16 fte lokale en HGVDO-ondersteuning. Tezamen met een reductie op Vormingscentrum DGV met 1 fte, komt dit neer op 24 fte ondersteuning in 2016 (reductie met 8 fte ten opzichte van 2011, d.i. 25%).

Ondersteuningsscenario 3: Reductie van de ondersteuning met 38%, door clustering rond HGVDO's en opheffing contactfunctie.

In dit derde scenario wordt de lokale ondersteuning uitsluitend geclusterd rond de 4 HGVDO's. Daarmee wordt de contactfunctie van lokale ondersteuning opgeheven. In deze clustering komen er 3 fte per HGVDO, hetgeen resulteert in 12 fte 'locale' ondersteuning tezamen

Tezamen met een reductie op Vormingscentrum DGV met 1 fte, komt dit neer op 20 fte ondersteuning in 2016 (reductie met 12 fte ten opzichte van 2011, d.i. 38%).

Bijlage 1: Analyse non-respons militairen

Plausibel is dat de respons hoger zal zijn geweest onder militairen met enige interesse in het onderwerp geestelijke verzorging, en dus deels ook met religie en levensbeschouwing. Onder hen zullen betrokkenheid bij en contacten met de geestelijke verzorging vermoedelijk iets hoger zijn dan bij degenen die niet hebben geantwoord. Een vergelijking met feitelijke geregistreerde contacten met de geestelijke verzorging bleek niet mogelijk, omdat een dergelijke registratie niet bestaat.

Wij hebben als alternatief de effecten van de non-respons op de volgende manieren gecontroleerd.

- Levensbeschouwelijke of religieuze voorkeur: het aantal militairen zonder religieuze of levensbeschouwelijke voorkeur wijkt niet af van het gemiddelde onder de Nederlandse bevolking (CBS 2012), namelijk 46%. Uiteraard weten we niet hoe dit voor de hele populatie militairen ligt, maar in eerste instantie is er geen sprake van een opmerkelijk onderzoeksresultaat.
- Religieuze betrokkenheid: als we kijken naar militairen die religieus zijn opgevoed, dan zien we onder hen een identieke mate van secularisatie als bij de Nederlandse bevolking. Met andere woorden, het is onaannemelijk dat in de responsgroep een selectie heeft plaatsgevonden op met name betrokken religieuze militairen. Ook hiervoor geldt dat we dit niet weten voor de hele populatie militairen, maar een opmerkelijk onderzoeksresultaat is het wederom niet.
- Relatie met de afhankelijke variabele, namelijk contacten met de geestelijke verzorging. Inderdaad blijken militairen met een levensbeschouwelijke of religieuze achtergrond iets meer kennis van en contacten met de geestelijke verzorging te hebben, maar dit verschil is wat betreft de meeste van de door ons gemeten aspecten niet groot, namelijk gemiddeld circa slechts 10% meer. Met andere woorden, ook al zou de groep zonder religie of levensbeschouwing in werkelijkheid een kwart groter zijn, dan nog heeft dit op de door ons gepresenteerde cijfers over contacten met de geestelijke verzorging slechts miniem effect (een enkel procentpunt). Uitsluitend bij de deelname aan vieringen is het verschil wat groter: daar blijkt - niet verwonderlijk - de deelname bij militairen met een levensbeschouwelijke of religieuze achtergrond 20% hoger te liggen.

Onze conclusie is dat de vertekening door de lage respons onder de militairen vermoedelijk beperkt is. Wel is het aannemelijk dat de betrokkenheid van militairen bij de geestelijke verzorging zoals vastgesteld in dit onderzoek, de bovengrens vormt.

Bijlage 2: Nadere specificatie Integraal Plaatsingsplan geestelijke verzorging 2013

CZSK 2013	aantal GV-ers
Amsterdam, SMD	3
Antillen: Aruba, compagnie mariniers en landmacht	1
Antillen: Curacao, marine basis plus staf plus gezinnen	2
Den Helder, KIM + 2 fregatten	3
Den Helder, admiraliteitsstaf	1
Den Helder, operationele school + 2 fregatten	2
Den Helder, Erfprins (basisopleiding) + bevoorradingsschip + fregat	3
Den Helder, mijnendienst (6 schepen Alkmaarklasse) + fregat	2
Den Helder, onderzeedienst (4 boten Walrusklasse)	1
Den Helder, patrouilledienst (4 schepen Hollandklasse)	2
Den Helder, De Kooij (helicopters)	0,5
Den Helder, Willemsoord (facilitair steunpunt)	0,5
Doorn, 1e bataljon mariniers	1
Doorn, 2e bataljon mariniers	1
Doorn, staf plus ondersteuning	1
Rotterdam, opleiding mariniers	3
Varende plaatsing	1
HGVDO (Den Helder)	1
TOTAAL	29

CLAS 2013	aantal GV-ers
Apeldoorn, Operationeel Ondersteuningscommando Land (OOCL), staf	1
Amersfoort, opleiding en trainingscommando, staf	1
Amersfoort, opleiding en trainingscommando, VTO-opleidingen	1
Assen, 11 luchtmobiele brigade, 13 bataljon	1
Assen, opleiding en ondersteuning	1
Culemborg, EOD	1
Eibergen, 101 communicatie en informatie bataljon	1
Ermelo, 400 geneeskundig bataljon	2
Ermelo, 43 gemechaniseerde brigade, 45 bataljon	1
Ermelo, staf OOCL	0,5
Garderen, 100 bevoorrading en transport bataljon	1
Garderen, 200 bevoorrading en transport bataljon	1
Harde, Vuursteuncommando	1
Harde, Joint Istar	1
Harde, 11 compagnie AFDRA	1
Harskamp, schietterrein	1
Havelte, 43 gemechaniseerde brigade, 44 bataljon	1
Havelte, 43 gemechaniseerde brigade, staf	1
Havelte, 43 brigadeverkenningeskadron	1
Münster, 1 Duits-Nederlands Legerkorps	1
Nieuw Milligen, Civiel Militair Interactie Commando (CIMIC)	1
Oirschot, 13 gemechaniseerde brigade, 17 bataljon	1
Oirschot, 13 gemechaniseerde brigade, 42 bataljon	1
Oirschot, 42 brigadeverkenningeskadron	1
Oirschot, 13 gemechaniseerde brigade, opleiding	2
Oirschot, 13 gemechaniseerde brigade, staf	1

CLAS 2013 (vervolg)	aantal GV-ers
Peel, luchtverdedigingscommando (CLAS-aandeel)	1
Roosendaal, korps commandotroepen	1
Schaarsbergen, 11 luchtmobiele brigade, 11 bataljon	1
Schaarsbergen, 11 luchtmobiele brigade, 12 bataljon	1
Schaarsbergen, 11 luchtmobiele brigade, opleiding	1
Schaarsbergen, 11 luchtmobiele brigade, staf	1
Soesterberg, materieel defensie	0,5
Utrecht, staf en CDC	1
Vught, genie-opleiding	1
Weert, Koninklijke Militaire School	3
Wezep, 101 geniebataljon	2
Flexibel	1
HGVDO's (Utrecht)	2
TOTAAL	44

CLSK 2013	aantal GV-ers
Eindhoven, transport luchthaven	1
Eindhoven, logistiek	1
Gilze-Rijen, Defensie Helicopter Commando, staf	1
Gilze-Rijen, DHC, 298 squadron Chinooks	1
Gilze-Rijen, DHC, 300 squadron Cougars	1
Gilze-Rijen, DHC, 301 squadron Apaches	1
Leeuwarden, 1 F-16 squadron	1
Leeuwarden, 711 Air Control Squadron ondersteuning	1
Nieuw Milligen, CIMIC	1
Peel, luchtverdedigingscommando (CLSK-aandeel)	1
Volkel, 2 F16-squadrons	2
Volkel, 711 Air Control Squadron ondersteuning	1
Woensdrecht, Koninklijke Militaire School Luchtmacht	3
HGVDO (Breda)	1
TOTAAL	17

KMar 2013	aantal GV-ers
Apeldoorn, school	2
Den Haag, staf	1
District Noord-Oost (Zwolle)	1
District West (Amsterdam)	1
District Zuid (Den Bosch)	1
District DLBE (Nieuw Milligen)	1
District Schiphol	2,5
BSB + airports Rotterdam en Den Haag	1
Antillen	1
HGVDO (Den Haag)	0,5
TOTAAL	12

Interservice 2013	aantal GV-ers
Breda, KMA	3
Den Haag, staven CDC, DMO, BS	0,5
Den Haag, HGVDO	0,5
Hilversum, IDGO opleiding	1
Utrecht, CMH	0,5
Doorn, MRC	0,5
Buitenland	1
TOTAAL	7

Niet-eenheidgebonden formatie geestelijke verzorging 2013	aantal GV-ers
Veteranen Instituut in Doorn	4
Vormingscentrum DGV	11
Den Haag, HvD's	6
Den Haag, kleine ZI's operationeel	3
Den Haag, studiesececarissen	3
Den Haag, vrij te plaatsen	4
TOTAAL	31

Radboud Universiteit Nijmegen

KASKI